

A MAROSVÉCSI VÁR

AHOL BÁRÓ KEMÉNY JÁNOS E-ÁENKKNT YFNDFGÜL LÁTJA
AZ FRDÉLYI MAGYAR ÍRÓKAT

TABÉRY GÉZA
E M L É K K Ö N Y V

ERDÉLYI SZÉPMÍVES CÉH
KOLOZSVÁR. 1930

Ez a kis könyv az erdélyi magyar irodalom kifejlődésének néhány mozzanatát akarja megörökíteni. Nem irodalomtörténet, még csak nem is tökéletes seregszemle. Emlékkönyv csupán, egy erdélyi író egyéni szemszögéből készült pillanatfelvétele a kol-dusbot végén illatosán kibomlott szegény ró-zsaszál ny i l a d o zásának a folyamatáról. Volt-e szükség megírására? Ha belőle az olvasó meg-érti az erdélyi írók több mint tízéves és min-denkor hittel végzett nemzetfenntartó erő-feszítéseit, ha e néhány lap elolvasása után nem lesz számára üres szólam az erdélyi gon-dolat, akkor ez a kicsiny emlékkönyv is jó szolgálatot teljesít.

I.

ELSŐ KÍSÉRLET A HOLNAP VÁROSÁBAN

Az április enyhébb volt, mint a történelem. Verőfényes húsvétutáni napokra emlékezem. Virágillatos estékre, amik a Kálváriahegy alján részeggé telítették a levegőt. Abban az időben Várad szőlőkbe nyúló fertályában laktam, túl a vasúti viadukt és a Kálváriaucca kereszteződésében. Pár házzal odébb egy gyalogösvénnyel szegett mély út kígyózott a Kálváriához.

Csak esténként volt komor a környék.

Mosoiu generális csapatai húsvét vasárnapján marsoltak keresztül Nagyváradon. Azóta néhány nap telt félelemben, nyomasztó némaságban. Este nyolc órán túl senki polgárember uccán nem járhatott.

Kilenc órakor lefeküdtem. Az állásomnak lóttek. Fogalmazó voltam a magyar belügyminisztériumban s Biharmegyébe kirendelt főispáni titkár. A románok átvették a megyeháza felett a rendelkezést. Bejövetelük előtt fizetésünket a vörös direktórium még kiutalta három hónapra előlegesen. Pillanatnyilag így volt kenyerm.

Éjfélkor zörgetnek az ablakomon. Bakancsok tognak az ablak alatt.

Felgyújtom a villanyt. A zörgetés erélyesebben ismétlődik. Utána félreismerhetetlen romános hanglejtéssel szólal valaki az uccán:

— Tabár itt lakik?

Tabár! Ki lehetne más az a Tabár, mint szegény fejem?!

Kinyitottam az ablakot és kiszólottam:

— Ki keres?

— Maga az, Tabár?

Intek, én vagyok. S látom: rendőrszuronyok villognak az éjben.

Sebtében kapkodom magamra ruháimat. Már nyitom a kaput... Elöl egy román detektív, utána a rendőrök betódnak. Egyenesen a hálószobámba.

Házkutatás.

— Maga kommunista?

— Nem.

— Vannak írásai?

— Attól függ, milyenek? Tessék megkeresni.

A detektív szétnéz. A falon egy szénportrém lógott. Akkor rajzolta rólam egy szobrász barátom, amikor 1915-ben honnjártam a frontról. A kép szakálasan, orosz ingben ábrázolt. Ez fölötté gyanúsnak tűnt a detektív előtt.

— Kicsoda az a kép?

— Én vagyok.

— Hol a szakála?

— Levágattam.

— Ahá, hogy ne ismerjük meg, ha bejövünk!

— A szakállamat négy éve vágattam le — mondtam csendesen. — Akkor még álmaimban sem gondoltam, hogy magukkal találkozom Nagyváradon.

Dühös szemvillanás a detektív részéről:

— Miért viselte fekete ing?

— Mert az orosz ing szabása kényelmes volt a katonablúzom alatt.

— Maga katona?

— Voltam.

A szoba sarkában megpillantja a kardomat. Rajta az arany portepét. A tisztí bojt valamennyivel enyhébben hangolja irányomban. Nagyváradon a kom-

műn utolsó napján a volt katonatisztek ellenforradalmi mámorukban tisztí egyenruhájukat felöltve dolgoztak össze a román hadsereggel. Most nagy tisztességben álltak a bevonulók szemében. Nem tudtam példájuk szerint cselekedni, de a kardom ott gubbasztott a szobasarkokban s pusztá jelenlétével leszerelte a detektív rosszindulatát. Hát még amikor egy százas doboz cigarettát is adtam neki! Tüstént kijelentette, hogy nem látja szükségét, hogy az éj folyamán bekísérjen, elég lesz, ha reggel jelentkezem a parancsnokságnál. Annyit engedjek meg neki, hogy önmaga igazolására néhány forradalmi könyvet elvigyen könyvtáramból. A „Világ-Könyvtár” kötetei közül ajánlottam neki Kropotkin: „Egy orosz forradalmár emlékiratai”-t. Magához vette a könyvet a sorozat többi, hasonló kötésű kiadványaival, Bergson: „A nevetés filozófiája”-val s Ferrero: „Róma nagysága és hanyatlása”-val egyetemben. Kell-e mondanom, hogy sohasem láttam viszont a könyveimet?!

A detektívnek tett ígéretemhez híven, másnap reggel megjelentem a parancsnokságon. Egy S a v u nevű kapitány fogott kihallgatás alá. Másfélórán keresztül érdeklődött világnézeti szempontjaim iránt, majd békében elbocsájtott.

Néhány héttel később fényes nappal egy szakasz rohamsisakos katonaság tette tiszteletét lakásomon. Felforgatták a házat s magukkal cipelték a térparancsnokságra, mely a nagypiaci Kereskedelmi Csarnokban székelt. Két hétig háltam itt püccsen, anélkül, hogy fogalmam lett volna, mit akarnak tőlem? Az ablakot is beszögezték reám, ezzel szemben minden áldott reggel öt órakor az ajtóm előtt álló fegyveres őr „szusz, szusz” kiáltásokkal felrugdosott. Rendes délelőtti szórakozásomról úgy gondoskodtak, hogy felsúroltatták velem a Csarnok parkettes nagytermét s lépcsőházát. Évekkel később, amikor Szántó György regényíró még festőművész korában ugyanebben a helyiségben rendezett képiállítást, pár szóval én nyitottam

meg a tárlatát. Ez alkalommal volt vizsgálati fogságom óta első ízben szerencsém az általam súrolt nagyteremhez. Amíg Szántóról konferáltam, önkéntelen összehasonlítást végeztem magamban a parkett akkori s fogolykorombeli tisztasága közt. Sem akkor, sem azóta soha olyan ragyogónak nem találtam a parkettet és a lépcsőházat, mint amilyen volt az „é n i d ő m b e n”.

Fogságom tizedik napján közölték letartóztatásom indokát. Néhány nappal a román hadsereg bejövetele előtt állítólag bolsevista szellemű előadást tartottam a nagyváradai színházban a munkásoknak. Legfőbb szerencsémre egy „Vörös k ö n y v” című heti folyóiratban még megvolt inkriminált előadásom szerinti szövege. Nagy keresés után hozzátartozóimnak sikerült előkeríteniök ezt a füzetet. Előadásom Gorkij Maxim irodalmi működésének ismertetése volt tisztára művészeti szempontokból. A térparancsnokság lefordította előadásomat s másnap szabadlára helyezett.

Jó másfél hónapig éltem e kis intermezzo után meglehetősen bizonytalanságban. Pénzem lassan, de biztosan elfogyott. Kenyérkereset után kellett nézmem s ekkor támadt az az ötletem, hogy a Budapeستől teljesen elvágott, a román hadsereg által megszállt magyarországi és erdélyi területek olvasói számára irodalmi hetilapot teremtek s az idők és események tisztulásáig abból igyekszem létfenntartásomat biztosítani. Terveimet közöltem F e h é r Dezsővel, a „N a g y v á r a d i Napló” szerkesztőjével és tulajdonosával. Fehér egyrészt irodalompártolási fogékonyságból, másrészt belátva, hogy a terv üzletileg is életrevaló, hajlandó volt a vállalkozás finanszírozására.

Volt F e h é r Dezsőnek a „N a g y v á r a d i Naplón” kívül egy úgynevezett riportlapja, hetenként megjelenő kis füzetlapocska, amit egy azóta több ízben kompromittált nagyváradai újságíró szerkesztett. „V á r a d i Hét” volt e bulvárlap címe. Minthogy új lapokra engedélyt csak különleges összeköttetéssel lehetett szerezni, Fehér a megye új, román főispánjától,

helyesebben most már prefektusától arra kért s kapott engedélyt, hogy a „V á r a d i Hét” címét „M a g y a r Szó”-ra változtathassa és tartalmát az addigi kétes riportok helyett szerkesztésében irodalommal tölthes-sük ki.

Ezerkilencszáztizenkilenc június tizenötödikén jelentettük meg a „M a g y a r Szó” első példányszámát. A riportlapból irodalmi hetilap lett; a szemétből ki-nőtt a későbbi erdélyi irodalom első halavány, szerény virágszála.

Volt tehát lap, tizenhatoldalas, jó kiállítású „iro-dalmi, művészet i és társadalmi” hetilap. Meg kellett hozzá szervezni a munkatársakat. Terep-szemlét tartottam a román uralom alá került területe-ken. Erdélyben alig egy-két név csengése szárnyalt túl az írók szülővárosainak határain. Általánosabban talán három-négy írot ismertünk: Berde Máriát, aki Nagy-enyeden, Ligeti Ernőt, aki Kolozsvárt és az öreg Sza-bolcska Mihályt, aki Temesváron élt. A román hadsereg azonban gyors tempóban hagyta magamögött a tiszán-túli területek nagyrészét. Ezáltal összekötetést kaptunk a magyarországi területek íróival. Oláh Gábor és Kuthy Sándor Debrecenből, Nil egy békésmegyei kis faluból, Szeghalomról küldözte írásait. A szelíd szeghalmi poéta-nőt csakhamar a brassói Fellegvárba internálták a romá-nok. Asszonyi leleményességgel azonban néhanap innen is módját ejtette, hogy írásait eljuttassa a „M a g y a r Szó”-hoz.

Nagyvárad i munkatársaim közül Nadányi Zoltán volt a legtehetségesebb, Csermely Gyula a legnépsze-rűbb s egy Kozáry nevű derűs, Coignard-abbé típusú katonapáter a legszorgalmasabb.

Kozáry atya esztéta volt. Hatalmas, zord tanulmá-nyokkal halmozott el, amiket Pascalról és Shakespeare-ről alkotott. Mégsem annyira végnélkülvaló tanulmá-nyaival, mint inkább egy kávéházi útbaigazításával tel-jesítette a páter legnagyobb szolgálatát a „M a g y a r Szó”-nak és a magyar irodalomnak.

Elsőhetekben ugyanis égetően híjjával voltam elbeszéléseknek. Erről nyugösködtem egy kánikulai délutánon Kozárynak feketekávé mellett a Royal-kávéház teraszán.

— Én tudnék valakit Váradon — eresztette ki szivarfüstjét a páter vigasztalásomra. — Tehetséges kezdő s több, mint dilettáns az illető. Tele asztalfiókot találsz nála. Egy káptalani mérnök felesége.

Pontos címet kaptam Kozáry atyától. Nemigen bíztam ugyan a tipben, az ismeretlen tehetséges kezdőben, aki több, mint dilettáns, de hát mit nem kísérel meg az ember, ha egy szépirodalmi hetilap kéziratínséget szenvedő szerkesztője?! Bekopogtattam Pálffy Jenő káptalani mérnök lakására. Bemutatkoztam a mérnök úrnak és nejének s vázoltam, miféle járatban vagyok. Önagysága pirult és vonakodott. Férfi fellépésre volt szükség, hogy kinyíljon az asztalfiók. Hatnyolc parasztnovella került elő fésületlenül. Hazavittem őket s még aznap este egyfolytában végigolvastam valamennyit. Olvasás után fellélegzettem: — megszűnt a novelláinségem, amíg a „Magyar Szó” létezik.

„Félre az útból” volt a címe az elbeszélésnek, mellyel Pálffy né Gulácsy Irén a „Magyar Szó” hasábjain beköszöntött a fiatal erdélyi irodalomba. Egy szerény ismertetésben, amit az akkor ismeretlen írónőről szükségesnek tartottam bekonferálásként közölni a lapban, megengedtem magamnak azt a szójátékot, hogy rövidesen el fog jönni az idő, amikor Gulácsy Irén előtt félre kell állnia az útból minden kiskaliberű irodalmi álnagyságnak.

Részben munkatársaim zömének, világszemlélete, részint az a szerkesztői elvem, hogy nemannyira európai nívóra, mint inkább arra kell törekednünk, hogy a magyar centrumtól az események kényszere folytán levált területek irodalma meginduljon, keltették többekben a tévhitet, hogy reakciós irodalmi céloknak állottam szolgálatába. Pedig programomat teljes nyíltsággal hangoztattam: irodalmi decentralizációt akarok,

mert elszakadtunk Budapeستől. Ki akarom fejleszteni az önálló vidéki irodalmat, mert sorsunkat, örömeinket, bánatainkat Budapestnek jóidéig aligha lesz módjában visszhangoznia. Talpra kell állniok a vidék íróinak s nekik kell sorstestvéreik életproblémáit közvetlenül megvitatniok.

Irodalmi decentralizáció! A jelszó nem volt új a magyar glóbuszon. De szükséggel, követelő tartalommal most duzzadt meg először igazán! Európa orszáhatárainak közelgő rendezése előrevetette árnyékát. Sürgősen kellett valamit cselekednünk, ha már ráléptünk egész életünkkel az irodalom területére. A nemzedékeken keresztül Budapestre halmozott kultúrerőket huszonnegyedik órában kellett valamennyire legalább a vidéken egyensúlyoznunk. Hanggal, néha nem egészen szerény mellkidüllesztéssel, ha kellett, fontosságunknak mértéken túl való kidomborításával! Hogyne lett volna mindemellett irodalmi politikánk tétova, hiszen minden irodalmi és művészeti felépítményeink mindenkori alapja, a gazdasági és társadalmi rend is vaksötétben botladozott! Csupán az állott világosan előttünk, hogy a postával, levelezéssel és utasokkal megközelíthető területek íróit, mint egy ideiglenesen külön életre rendeltetett nemzetrész szószólóit, együvé kell tömörítenünk.*

A „Magyar Szó” első számai „tiszántúli és erdélyi” irodalomról beszéltek. Sőt inkább volt a hangsúly a Tiszántúlon, mint Erdélyen, lévén íróink nagyrésze tiszántúli.

Csak az ősz folyamán, amikor a román hadsereg feladta Budapestet és a Debrecen—Nagyvárad közötti

* Egy Könczey Elemér nevű postafőtiszt volt a leglelkesebb személypostása a „Magyar Szónak”. Többízben hozott azután is kéziratokat Magyarországon rekedt munkatársainktól, amikor a határt már lezárták s a rendes postaforgalom megszűnt Magyarországgal. Egy alkalommal azonban Könczeyt letartóztatták. Éjjel kísérték el szuronyok között lakásáról. A Nagypiac téren Könczey elkövette azt a könnyelműséget, hogy megugrott fegyveres kísérei elöl. Futásnak eredt. A katonák erre rálöttek. Könczey összeest s két nap múlva belehalt sebeibe.

demarkációs vonalra vonult vissza, jutott előtérbe mint koncepció, az irodalmi decentralizációban az erdélyi jelző hangoztatása.

A „Magyar Szó” sorsa szoros függvénye_x volt a magyar és román csapatmozdulatoknak. Budapestet a románok augusztus elején szállották meg. S amikor ott a kommün, majd a román hadsereg nyomása alatt egyidőre berekedt az irodalom, pár hétig a Magyar Szó Nagyváradról hangzott Budapestre. Augusztus tizedikén küldöttük első ezer példányunkat Budapestre. „Üdv Budapestnek” címen írott köszöntő cikkünk ekkor tisztázta először a vidéki és budapesti irodalom viszonyát egymással szemben kategorikusan.

Egyideig az volt a helyzet, hogy a Nagyváradon megjelenő kis szépirodalmi lapba nemcsak kitűnő fővárosi írók dolgoztak, hanem olvasóinak száma is hét-ről-hétre hatalmas arányban növekedett Budapesten.

Nem sokkal később a „Magyar Szó” startolása után egy másik heti folyóiratot is életrehívott Váradon a megváltozott élet. Zsolt Béla szerkesztette e másik lapot, a „Tavaszi”-t. Zsolt minden kitűnő írói készsége mellett sem tudott kivédeni bizonyos ambíciónyilvánulásokat szerkesztői pozíciójában. Kénytelen-kelletlen vont be a Tavasz szférájába olyan váradai szalonintellektuelleket munkatársakul, akiknek lelke mélyén mindig több volt a szerepelhetnétség, mint a szellem tisztelete. S mivel úgyahogy éppen ezek az urak látták el a Tavaszt anyagiakkal is, meg kellett őket annyira becsülnie, hogy elmefuttatásaikat feltűnő helyen közölje, tekintet nélkül értékükre vagy értéktelenségükre.

Benn, Váradon a Tavasz dominált, az országban a Magyar Szó. Éppen e helyzetében a Magyar Szó volt az, amely a két lap közül először érezte meg a román hadsereg visszahúzódását a későbbi határokra. Néhány hét múlva azonban a Tavasz is^kezdett meginogni. Ugyanekkor a tisztántúli olvasóterületek elvesztésével mindinkább tért veszi-

tett irodalmpolitikai frazeológiánkban az általánosabb értelem decentralizáció és „ t i s z a h á t i ” irodalom hangoztatása. Helyettük napról-napra több tért hódított az „erdélyi” irodalomnak akkoriban még pusztán geográfiai megfogalmazása. ”

Ősszel a cenzúra kurtábbra fogta a kantárszarat. Nemcsak román nemzeti szempontból, hanem gyakran egész kicsinyes, korlátolt megítélésekből kiindulva nehezítették: a szerkesztői munkát. Egy ízben egy M i - hue nevű papcenzor oldalakat törölt a „ K a r a m a - z o v T e s t v é r e k ” fordításából közölt folytatásos regényrészletekből. Megkérdeztem, nem érzi-e nevetségesnek, hogy ő Dosztojevszky szellemétől félti a román államot? Mire a bölcs cenzor ezeket felelte:

— Dosztojevszky megmétélyezte az orosz vallásos- ságot, önök, magyar írók vallási érzületünkben akar- nak bennünket megingatni, hogy mi is oda süljedjünk, ahol Oroszország van. De mi átlátunk a magyar szitán.

Általában ehhez hasonló primitív gyanakodás jel- lemezte az új hatóságok magatartását. A Nagyváradon székelő vadászhadtest vezérkari főnöke, N e g u l e s c u ezredes hetenként idézte raporra az írókat és újság- írókat. Bölcs direktívákkal látott el bennünket, amiket állandó gyanúsításokkal és fenyegetésekkel fűszerezett. Egyszer kajánul mosolyogva azt mondja nekünk N e - gulescu:

— Mindenről tudok, amit az urak művelnek. Ki- tűnő információs szolgálatom van. De én egyelőre úgy játszom önökkel, mint macska az egérrel. Hagyom az urakat kényelmesen belesétálni csapdájukba.

Aztán hirtelen más hangnemben:

— Azt hiszitek, nem tudom, hogy titkos kábel- vezetéketek működik a föld alatt Budapesttel?

Túlokosnak kívánt látszani. Előbbi megdöbbe- - nésünk alig palástolható mosolyba olvadt. Negulescu félelmes tekintélye a kitűnő információs szolgálat kö- vetkeztében egyszerre elpárolgott.

Lehet képzelni, hogy a gyanúnak, gáncsoskodások-

nak ily légkörében milyen multság volt szerkeszteni! Amikor pedig az erkölcsi nyomorúsághoz az anyagi szorongattatás is hozzácsatlakozott, a váradi irodalomcsinálásra nézve elérkezett a végnek kezdete. A két szépirodalmi lap, a Magyar Szó és Tavasz gárdáját össze kellett vonni, hacsak vegetálni akartunk is! Ezerkilencszázhusz januárjában átvettem a Tavasz szerkesztését. Pillanatnyi lélekzetvételhez jutottunk csupán! Nemsokára megindultak a repatriálások Erdélyből s ez a tragikus eláradás, melynek legerősebb sodra Váradon hömpölygött keresztül, éppen Biharból s éppen Nagyváradról ragadta magával túlnyomó tömegben az intelligens, olvasó magyarságot. Költők, újságírók hiába sikoltották a végnélküli vonatok elé, hogy „i t t m a r a d n i”, — az áradat nem akart, nem tudott megállni. Ez az áradat mosta egyrészen alólunk a biztos talajt. Terjedelemben feltartóztathatatlanul fogyatkoztunk. Az anyagi veszteség sem Magyar Szónál, sem a Tavasznál nem volt olyan arányú ugyan, hogy meg ne lehetett volna menteni bármelyik lapot, ha akad egy vagy két áldozatkész ember, aki mögénk áll a hisztériás idők elviharzásáig. Mindössze annyi ideig lett volna szükség kitartásra, amíg belső Erdélyben erősebben beszervezzük a lapot. De éppen ebben a kritikus időpontban derült ki, hogy azoknak a gazdag bihari, váradi intellektueleknek, akik mindenkor a legnagyobb előszeretettel játszták meg magukat kultúrbajnokoknak, árva fillérjük, egyetlen véresebb szívdobbanásuk sincs az elszakadt területek magyar irodalmának segítésére. A „körösparti Paris”, a „Holnap városa”, ahogyan Nagyvárad önmaga elnevezéseiben kéjeleg, cinikus vállvonogatással, egykedvű orcával hagyta elvérzeni egyéves küzdelmünk után az ügyet, mely az erdélyi magyar irodalom kifejlésének kezdete volt.

Harcok és bukás eredményét tíz év távolából tárgyilagosan leszűrve mégis megállapíthatjuk, hogy a Trianon után kibontakozott erdélyi magyar irodalom első

célkitűzései Nagyváradal jegyezték el magukat. A Magyar Szó és Tavasz lapjain találkoztak először egymással az erdélyi irodalom ma már ismert nevei: Ligeti Ernő, Berde Mária, Bárd Oszkár, P. Gulácsy Irén, Bartalis János, Szombati-Szabó, Tompa László, Színi Lajos, Reményik Sándor, Szentimrei Jenő és mások igen számosan. De ugyanekkor meg kell azt is mondanunk, hogy végzetes lett volna Erdély szellemi életére, hogyha többi nagy városai is ugyanolyan lelki összetételt mutatnak fel társadalmukban, mint amilyenről Nagyvárad nyújtott szomorú bizonyítást. „Nem azok a társadalmak rútak — mondja egy német esztétikus, — amelyek felett a nyers idők kezdetleges emberi kultúrája még' csak csírázik, hanem azok, amelyekben egy már létezett kultúra maradványai indulnak feloszlásnak”.

S Nagyvárad az ezerkilencszázhuszas évek elején ez utóbbi kategóriába tartozott.

A békeévek végső lustrumában egy-két esztendeig volt egy felragyogó irodalmi kultúrája abban a mozgalomban, amely Ady Endre és a „Holnap” nevéhez fűződik. Erről a pár tovatűnő évről írta J u h á s z Gyula:

„Várad, hol Ady Endre arca
 Ragyogott éjszakák homályán,
 S új versek csengő, könnyű harca
 Vágott rendet a régi gárdán,
 S a kávéházi zürbe, zajba
 Tárogatónk zendült kiáltván:
 Hogy akik itt sírnak, loholnak,
 Mind váteszeid, tarka Holnap!”

Ezerkilencszáztizenkilenc után ez a Várad letűnt, hogy helyet adjon egy másik, áthasonult, kalmár Váradnak. Szerencsére éppen ezekben a hónapokban, a váradi irodalmi gyürkőzés agóniájának óráiban, Marosvásárhely már megszülte, Kolozsvár pedig lázasan várta az új örökös, mely csakhamar átvette a szerepet tőlünk s vállalta az elnémuló szavak továbbzengését.

II.

A VIDÉKI IRODALOMTÓL AZ ERDÉLYI IRODALOMIG

Ócska könyvek között turkáltam egy antikváriusnál. S könyvek közül porlepett állapotban néhány ismeretlen füzet bukkant elő. Az egyiknek az volt a címe, hogy „Erdélyi Figyelő”. Ez epésen jelent meg a világháború kitörésének esztendejében. A ma is forgalomban lévő erdélyi nevek közül Bárd Oszkárét láttam a vékony folyóirat címlapján, mint szerkesztőét. A második folyóiratköteg „Haladás” címet viselt. Átlapoztam finom papirosra nyomtatott számait. Heves vitacikkekre bukkanok benne az Erdélyi Irodalmi Társaság ellen s néhány szép versre Ligeti Ernő, Szombati-Szabó és ismét Bárd Oszkár tollából. Pedig a „Haladás” a maga friss íróit még 1914 és 1916 között csoportosította Kolozsvárra. Ebből a folyóiratból rügyezik ki később egy vérszegényebb irodalmi lapvállalkozás ugyancsak a háborús évek idején még, S. Nagy László kiadásában, az „Erdélyi Szemle”.

— Nini — gondolom. — Hiszen volt itt már Erdélyben irodalom, mialatt égett a világ! Vájjon a mi erőfeszítéseinket is oly hamar feledi el a hálás utókor, mint az Erdélyi Figyelő, a Haladás, az Erdélyi Szemle nagyakarásait?

Bánatos, enyhe napfény kévéje hull a régi köny-

vesbolt ablakán át az eltemetett erdélyi folyóiratokra. Tovább turkálók a lomok között. Hát ez micsoda? Egy pirosfedelű könyv, kiadták Kolozsvárt, 1908-ban, ugyanabban az évben, amikor Nagyváradon a „Holnap” alakult. Nyolc erdélyi költő versei egybefűzve: a Berde Mária, Ligeti Ernő, Jékey Aladár, Német Andor, Felszeghy Dezső, Indig Ottó, Harsányi Zsolt és Andor Gyula költeményei.

— Íme, a régi porladók! — sóhajtottam akkor, az utolsó váradi lendület elhanyaglásának napjaiban. — S íme — állapítom meg ma, tíz esztendő múlva az akkori leletről, — íme az erdélyi irodalom kőkorszakának maradványai! De a megállapítás mögött tüstént felborzolja tüskéit a kételkedés. Vájjon ezek a háborúelőtti és háborúalatti időkből származó leletek csakugyan elődei, közvetlen szülei voltak-e a mai romániai írók célkitűzéseinek? Vájjon csakugyan ősök voltak-e a Jékey Aladárok, Harsányi Zsoltok? Őse volt-e a „H a l a d á s” Bárd Oszkárja az impériumváltozás után következett idők Bárd Oszkárjának?

Nem voltak ősök. Lírát pengettek még valamenynyen és nem egy kisebbségi sorsba szakadt nép életének játsztak problémahúrjain. Lapoknak, költőknek újjá kellett születniök a nagy katarzisban, hogy valamikor majd erdélyi irodalmat művelhessenek. Erdélyben élő írók, nem pedig erdélyi írók voltak még az én leleteim létrehozói. Hiszen bár itt éltek, magát «az erdélyi kérdést egyetlen író, egyetlen folyóirat sem veti még fel Magyarország éveiben az említettek közül az „Erdélyi Figyelő” kivételével. Az Erdélyi Figyelő is csupán felveti. Kibontani, kifejtteni a kérdést már ő sem tudja a közben bekövetkezett ezerkilencszáztizennégyes hadicenzúra miatt.

Ott az antikvárus szűk kis üzletében a beömlő napfény elé tartom az „Erdélyi Figyelő” 1914 augusztusi címlapját. A cenzor átragasztotta a kis lap homlokán még azt a mentegetőzésnek szánt egynéhány sort is, amit a szerkesztő illendőnek tartott kinyomatni

egy megkezdett, de abbahagyott cikksorozat elmaradása miatt. Az ezerkilencszázhuszas nap azonban keresztül az átragasztáson. Tisztán olvashatom, amit a cenzor primitív módon beragasztott:

„Az Erdélyi Figyelő — szól e magyarázat — mindaddig, amíg az Ausztria-Magyarország és Szerbia között támadt konfliktus megoldást nem nyer, kisebb terjedelemben jelenik meg, mert a kivételes állapotban elrendelt sajtócenzúra folytán cikkeink jórészt ki kellett hagynunk s az erdélyi kérdéssel programunk feladása nélkül a háborús idők befejeztéig nem foglalkozhatunk.”

Erdélyi kérdés! Erdélyi gondolat! És az erdélyi kérdést és erdélyi gondolatot magában foglaló erdélyi irodalom! Milyen sokáig váratatok még magatokra a háborús idők befejezése után is, míg legalább halavány körvonalakban kibontakozhattatok! Amíg meg nem íródhatott a bujdosó költő verse, hogy szivárványhidat ver a népek szíve között,¹ amíg a másik versíró az aninai bányakatasztrófa gyászdalaként el nem zengi románok, svábok, magyarok egybeolvadását közös haláiban, közös szeretetben² s amíg Galgón a doktorpoéta szembeszáll az erdélyi toleranciára szórt nemtörődömség vádjával, hogy „nekünk Zágontól Érmindszentig a mi hegyeink dirigálnak!”³

Hány és hányezer repatriáló keserűségének kellett ködként felszállania az ittmaradtak szíve és agya felől, amíg a romániai magyarság fájdalomának fekete leple mögött megjelent az az erdélyi írószellem, amely vállalta a nemzeti, felekezeti és osztályokon felüli magyar szabadelvűség kidalolását, és amely szellem ezidőszerint az Erdélyi Helikonban találta meg önmagát legtökéletesebben?!

Sokan sokféleképp láthatták az Erdélyben meg-

¹ Kádár Imre: „Bujdosó ének”.

² Ligeti Ernő: „Anina”.

³ Bárd Oszkár: „A mi szent nemtörődömségünk”.

nyilatkozó irodalom. kialakulását erdélyi irodalomná. Lehetetlen kívánság volna bárkivel szemben, hogy e folyamat szemléletébe egyéni felfogást ne vegyítsen, aki a folyamatnak maga is részese és kortársa volt« Ez az írás pedig nem irodalomtörténet, hanem emlékkönyv csupán. Az író éppen ezért csakis a maga szemszögéből számolhat be az erdélyi irodalom lepergett eseményeiről.

*

Amint az erdélyi magyarság a trianoni békeszerződéssel a katonai megszállás alól az új államhatalom jogilag is elismert uralma alá került, megérkezett az ideje, hogy az eddigi repatriálásokban és hatalmi háttérbeszorításban, középosztályunk katasztrofális leszegényedésében megnyilvánuló új helyzettel gyakorlatilag leszámoljunk. Számba kellett venni az erdélyi magyarság politikai erőit, de számba kellett venni elsősorban szellemi birtokállományunkat. Az egyszerű katonai megszállásnak hitt év rózsaszín ködéri szétoszlottak. Váradon ekkor már két irodalmi lap, Temesvárott pedig a „Szemle” címen indított revü feküdt a hantok alatt. S e gyermeksírokon túl Erdély akkori irodalmi topográfija a következő volt:

Marosvásárhelyen Osvát Kálmán, a katonaeorvosból vedlett író és konferanszié lapja, a váradi nekilendülést alig néhány hónap múlva követő „Zord Idő” küzdött az anyagi nehézségekkel és kéziratínséggel, bár munkatársai sorában már akkor ott voltak Berde Mária, Tompa László, a korán elhunyt kedves és jóindulatú Balogh Endre, Antalfy Endre, Molter Károly és Nagy Emma. Igaz, Osváton kívül mindegyiknek a felsorolt nevek közül rendes polgári foglalkozása volt s írással a munkatársak csak félkézről foglalkozhattak. Zömük tanár volt, ami a vásárhelyi írócsoportra bizonyos tekintettel valami erősen megfontolt, inkább műveltségteljes, mint intuitív bélyeget csöppentett. Ha Várad az ideg volt az impérium első idejében irodalmunkban, úgy Marosvásárhely az agy szerepét töltötte be. Hol

volt a szív, mely egészséges vérkeringéssel hivatott éle-
tet áramlani az öntudattalan idegekbe és az élettől túl-
ságosan elvonatkoztatott agyvelőbe?

Az erdélyi irodalmi fókuszot évekkal később is so-
kan és lázasan kutatták. Franyó Zoltán, aktatáskájában
Rilke és Baudelaire-fordításaival száguldottá keresztlül-
kasul a „kőházat”, hogy irodalmi vállalkozásait, a
„Genius”-t és később „Új Genius”-t beszer-
vezze. Tőle függetlenül toppant be ugyancsak Arad
felől egy szép napon Váradra egy tétova piktoreMBER
a feleségével.

Szántó György néven mutatkozott be. Ő is iro-
dalmi revüvel kísérletezett, a „Periszkóp”-pal. Ki
sejtette még akkoriban, hogy Szántóban komoly, nagy
regényíró rejtőzködik? Homályosan még látott vala-
mit, de a szentenciát, hogy Milton sorsára jut, ő már
jól tudta, azért tombolta ki talán utoljára magát leg-
alább a megszerkesztésében eme különös című folyó-
iratnak, melyben keyesebb volt a szöveg, mint a világ
minden tájáról összehordott érdekes képanyag, amit
Szántóék magazinszerű összevisszaságban mellékeltek a
Periszkópban.

A Periszkóp szerkesztője szerette a pezsgőt és
a bőlét. Mivel magazinját Nagyváradon nyomták, sű-
rűn jelent meg a körösparti Parisban s ilyenkor hajnalig
tartó dáridókba fűltak a Periszkóp korrektúrák kirán-
dulásai. Érthetetlen volt előttem, aki mindjobban bele-
fűrtam magamat az erdélyi sors Bányászatába, hogy mit
akar ez az ember a transsylvania reneszánsz hajnalán a
maga kaleidoszkópszerű periszkópnézeteivel? Emlék-
szem, előszeretettel beszélt távoli vonatkozásokról, Van
Goghról, Picassóról és Paul Verlainról, valamint egy
Emil nevű néhai nagybátyjáról. Erről az Emilről fő-
ként azt jegyeztem meg, hogy egyike volt Szántó öt
világjáró nagybátyjának, akik gyermekkorának kalan-
dos képzeletét leginkább befolyásolták. Egyszer haza-
jött Emil Szántóékhoz egy satsuma-vázával meg néhány

kínai/rizshártya és selyempapírra nyomott könyvvel s akkor azt kérdezte tőle Szántó György édesanyja:

— Von wo kommst du, Emil?

Emil felvonta a vállát s utánozhatatlan nonszalánszal felelt, mintha csak a szomszédból érkeznek:

— No, von Zanzibar.

Szántó György valami atavisztikus egyszerűséggel ugyanígy hozta Erdélybe Periszkópjában távoli országok expresszionista primőrjeit. Remenyik Sándor gépírásban sokszorosított merész költeményei már kövér betűkkel nyomva találták meg helyüket a lapok hasábjain és a kisebbségi magyar szívekben. Áprily művészi transzylvanizmus teljes kibomlásában volt és ez az aradi piktor a világot akarta összefogni, amikor nem ismertük Erdélyt! Egy darab Zanzibárral ajándékozott meg bennünket, amikor a főbekőlíntott királyhágómelléki magyarság azt a fogalmat sem ismerte még, hogy Kisbacon. Persze, ha akkor tudjuk, hogy Szántó a „Földgömb”-öt, a „Bölcső”-t, „Bábeltorony”-ját és Kleopátra-regényét hordja alkotó erejében, kissé más-ként néztünk volna a Periszkópra.

Mennyivel közelebb állt hozzánk e tág nyugati perspektívánál az Osvát-féle jelszó: megismerni Romániát! Különös, hogy Osvát, aki expatriálásáig is csökönyösen szembenállt az erdélyi gondolattal, maga mutatta meg öntudatlanul a legegyszerűbb utat a tiszta erdélyiség felé, amikor szinte túlzottan követelte az ittélő népek kultúrájának kölcsönös megismertetését. Bal-szerencséje volt azonban az osváti koncepciónak, hogy maga Osvát anyagilag a legszoróbb elhanyagoltságban, idegileg pedig a legkevésbé kitartó kondíciók között csattogott az erdélyi csalitokban. Ismerjük meg egymás kultúráját! — adta ki a jelszót, ámde ugyanakkor, időszaki lapvállalkozásainak sűrű bedugulásai után, amikor mint konferanszié kereste kenyerét, Tolsztojról, Wilsonról, Goethéről és Lindbergről konferált. Saját elképzelésének kedves és ragyogó ellentmondásait később egyensúlyozta ugyan

„Erdélyi Lexikon”-val, de addig mennyi keserű kalandon kellett áteveznie nemcsak neki, de az egész erdélyi irodalomnak is! Majdnem anekdotásan maradt fenn Osvátról e kalandkorszak idejéből annak az utazásnak az emléke írói köreinkben, amit Várad és Kolozsvár között egy hideg téli hajnalban együtt tettem meg övele.

Éjjeli vonattal indultam Nagyváradról. Jád völgyön beszáll a kupémba egy szikár férfiú. Felgyűrt gallérljától, mélyen a szemébe húzott kalapjától nem lehet látni az arcát. Az utas szó nélkül végigheveredik a velem szemközt üresen terpeszkedő üléseken, s nyomban elszenderül. Kolozsvár előtt már valamennyire pirkad. Felcihelődöm s a motoszkálásomra felébred útitársam.

— Hol vagyunk? — kérdi félálomban.

— Bácsón — mondom én.

Az útitárs felül. Kidörzsöli szemét. Ekkor ismerem meg Osvátot benne.

— Mit kerestél Jád völgyön? — kérdezem. — Csak nem a bakterházban konferáltál?

A feleletben, amit erre a kérdésre kaptam, bernié volt az egész küzdő erdélyi író sors. Osvát hadiszállása e napokban még Marosvásárhely volt. De utazásunk előestjén és utazásunk napján, tehát két egymásrakövetkező estén Kolozsvárott tartott konferánst. Első estjének jövedelméből szállodára sem tellett neki. Viszont vasúti szabadjeggyel akkoriban minden szerkesztő rendelkezett, így Osvát is a „Zord Idő” szerkesztőjeként. Szállodaköltség híjján fogta hát magát s estélye végeztével felült Kolozsvárott a Nagyváradra induló vonatra. Azon Jád völgyig aludt. Ott leszállt. Bevárta az ellenvonatot. Négy órát tour, négyet meg retour hevert Morpheus karjaiban két estélye között az erdélyi író. A kocszi ülése pompásan helyettesítette a szállodaágyat s a gőzfűtést sem számlázták külön. Így viselt gondot az erdélyi ég az ő fekete liliumjairai

*

... Szállásmenteri minőségben lobogtam a vénasz-

szony-nyaras szeptemberben. Ezerkilencszázhuszat írunk s az erdélyi síneken még törött ablakkal futottak a vonatok. A szállodákban méregdrágán mérték a piszkos szobákat. Így is nagy tülekedéssel lehetett útasembernek valahol meghúznia magát. S Kolozsvárról egy tucat író meg színész érkezett Nagyváradra. Széchényi püspököt kértem meg, hogy a rezidenciájában fogadjon pár napra egy-két erdélyi színészt és író. A többi vendéget polgári családoknál kvártélyoztam el, a hölgyeket lányos házaknál a színésznők csendes boszszankodására.

A „Napkelet” címen Kolozsvárt induló félhavi folyóirat estélyére jöttek a vendégszereplő színészek és írók. Mert ez az erős tőkével, nagy apparátussal megindított irodalmi lap volt Erdélyben az első, amely propagandájára már elindulás előtt áldozott. A Napkelet-estély a színházban zajlott le, zsúfolt széksorok előtt. Műsora még nem nélkülözhetette a magyarországi irodalom segítségül hívását. Móricz Zsigmondnak egy egyfelvonásosa volt a clou, de mellette is kimagasló sikert aratott Bárd Oszkárnak egy kis misztériuma. Az öreg Szentgyörgyi István, Laczkó Aranka, Táray Ferenc, Izsáky Margit és Baróti Erzsébet léptek fel részint az egyfelvonásosokban, részint önálló számokkal, jórészt erdélyi költők verseivel. Janovics és Kádár Imre először hívták fel ezen az estélyen pódiumról a közönséget az erdélyi irodalom felkarolására.

S a „Napkelet” indulása volt tulajdonképpen az a határmesgye, melyen túl az Erdélyben megnyilvánuló, innen pedig a kimondottabb erdélyi irodalmat találhatja meg a visszatekintő kereső.

Ki ne emlékeznék az éles szembenállásra, mely erdélyi magyarokat az impérium első idejében aszerint választott széjjel egymástól, amint az egyik fél a magyar összeomlást októbernek, a másik a magyar feudalizmus merevségének tulajdonította? A román katonai diktatúra, az állapotok változóságába vetett magyar hit ezidőben még nem engedett beleavatkozást kisebb-

ségi részről a romániai politikába. Minden hévvel az irodalom csatamezején éltek ki magukat következőképpen szenvedélyeink. A progresszió tábora természetesen mozgékonyabb volt, sőt az októberi emigráció néhány személyiségének Erdélybe történt letelepedésével simulékonyabb, mint a közelmúlt idők tradícióiba kapaszkodó konzervativizmus. Kolozsvárt e két farkasszemet néző szellemi haderő hírlapi és irodalmi lapsáncái baloldalon a „Keleti Újság” és a „Napkelet”, jobboldalon az „Ellenzék” és a Napkelet indulását rövidesen követő „Pásztortűz” voltak. A Pásztortűz még legitim elődjétől, az „Erdélyi Szemlé”-től magával hozta írói gárdáját, Reményiket, Nyirőt, Áprilyt, Makkait, Walter Gyulát, Kovács Lászlót, Moldován Pált. Veleszemben a Napkelet, melynek főmunkatársai és szerkesztői Paál Árpád, Kós, Ligeti, Kádár és Szentimrei voltak, jelentékeny teret bocsájtott a Kolozsvárra került Ignotus, Barta Lajos, Kaczér Illés, Dienes László és más emigránsok rendelkezésére, sőt sűrűn hozta Jászi Oszkár, Szende Pál, Hatvani Lajos írásait is.

Világnézeti adottságok és személyi összeköttetésem szerint helyem a „Napkelet” oldalán volt. A következő évek irodalmi küzdelmeit és írói sérelmeit a Napkeleten keresztül éreztem magaménak. Baloldalon állva szenvedtem beavatkozás nélkül is a fájdalmas csatát, mely a haladó szellemű erdélyi írók sorai ellen irányult. Egyet idézek csak ez összecsapásokból, a Petőfi-affairet. A Pásztortűz egyik számában Petőfi centenáris ünnepeinek alkalmából Reményik Sándor úgy állította be a Világszabadság vátesztét, mint a konzervativizmus apostolát. Petőfi nevével a Pásztortűz zászlaján követelte, hogy legyen Erdélyben konzervatív mindenki, aki csak magyar. Ligeti Ernő válaszolt elsőnek Reményik cikkére. Indulatos írásából ki lehetett olvasni egy kétségtelenül szándékolatlan elszólást, mely szerint szemben az erdélyi demokráciával, mely minden erőforrását az erdélyi népben találta meg, az

Ellenzék és Pásztortűz tábora kívülről várja a támogatást.

Az erdélyi konzervatívok magyarországi összekötéseire kipattantott célzás a valóban súlyos időben a jobboldali sajtót felhördíti. Az irodalmi lapokban sarjadott harc átlendül a napilapok hasábjaira. Reményik már az „Ellenzék”-ben lobbantja Ligeti szemére zsidóságát, viszont Ligeti Orgoványt emlegeti az alapjában szelídlelkületű, betegeskedő Reményik kontójára.

Négy évnek kellett múltnia, amíg e látszólag kicsinyes, igazában pedig csak az erdélyi magyar irodalom egységes kialakulását és teremtő lendületbe szökkenését ideiglenesen eltorlaszoló harcokat a Helikon kiegyenlítette s az egykori ellenfeleket baráti érintkezésben újra közel hozta egymáshoz a marosvécsi tölgyek alatt.

A Petőfi-affairhez hasonlóan súlyos harcok gyakran barázdálták az erdélyi irodalom első éveit. Nehezen értették e harcokat azok, akik nem ismerték közvetlen közletről az egyidejűleg kicsirázó kisebbségi politikai élet kulisszaellentéit, melyek ugyanekkor az első megnyilatkozás teljes hevével hatottak íróinkra. Az az idő volt ez, amikor Kós Károly neve kezdett kibontakozni a szűkebb ismertség kereteiből. Mi, akik a „királyhágón inneni” területen élünk, csupán egy-két regényes mozzanatról tudtunk életének. Ilyenféle körvonalak alakultak ki felőle:

„Él Sztánán egy építészmérnök, akinek van egy-néhány hold földje. Ő maga szánt és kaszál a földjén. Van egy háza, magastornyú, terméskövekből és fából összerótt bagolyvára. Ezt is sajátkezüleg építette.”

Később megtudtuk róla, hogy kézisajtóval is rendelkezik, amin a maga kézírásaiból maga és gyermekei nyomnak, és kötnek könyveket. Valami éneket is írt már Attila királyról. S végül megtudtuk, hogy Kós Károly néha bejár politizálni Bánffyhunyadra s ilyen alkalmakkor szenvedélyes kurucmagyarsággal erősen veri az asztalt, ha ellenvéleménnyel találkozik.

A szélesebb erdélyi köztudat is ez utóbbi, politizáló oldalán keresztül ismert először Kosra. Kis, zöld-fedeles füzete, a „Kiáltó Szó” volt első munkája, amiből én is megismertem. A „Kiáltó Szó”-ban Paál Árpáddal és Zágoni Istvánnal együtt lendítette aktivitásba Kós a trianoni békekötés után az addigi heroikus, tiszta, ám kisebbségi életünkre oly végzetesnek bizonyult erdélyi magyar politikai passzivitás. A Kiáltó Szót csakhamar követte Bánffyhunyon az erdélyi magyarság első népgyűlése. A sztánai építészmérnök becsődítette Hunyadra a kalotaszegi népet s abban az időben hihetetlennek tetsző felelősséggel maga vállalta karhatalom nélkül a román hatóságokkal szemben a gyűlés higgadt lefolyását. Ennek a kalotaszegi népgyűlésnek, mely ezerkilencszázhuszonegy tavaszán hozta létre az Erdélyi Néppártot, nem is lett volna igazi erdélyi színe s illata, ha a politikai tennivalók számbavétele mellett kulturális célokat is meg nem állapít. Első helyen ölelték fel Kósék a kalotaszegi programban azt a célt, hogy a földművelő falusi nép számára ismeretterjesztő néplapot szervezzenek. A Néppárt e programját csakhamar előterjesztette a nemsokára megalakult „Magyar Szövetség” vezetőségének, amely azonban a néplap elindítását nem tartotta sürgős feladatnak. Erre Kós, Paál Árpád, Zágoni István, Nyirő József és Szentimrei Jenő „Káláká” címen maguk alakították meg a néplap kiadótársaságát. „Vasárnap” címen indították útjára lapjukat, aminek vezetését a leghűségesebb erdélyi szívű íróra, a legnehezebb időkben oly hősiecs lélekkel visszatért szent öreg emberre, Benedek Elekre bízta.

A „Vasárnap” megindítása a magyarság jobbszárnyából is kiváltotta a cselekvőkedvet. Nehogy egy radikális szellemű néplap egyensúly nélkül gyakorolja a maga független hatását a falusi tömegekre, a „Minerva” részvénytársaság útján együttműködési tárgyalásokat kezdtek Kossal. Elsősorban arra igyekeztek reábirni Kost, hogy a „Vasárnap” indításának elő-

készületeit hagyja abba s helyette vállalja el a „Minerva” kiadásában indítandó másik néplap szerkesztését. Az ajánlatra Kos csak úgy lett volna kapható, ha a Minerva lapjának szerkesztésébe a Kaláka többi tagjait is bevonják. Tárgyalásaik azonban meghiúsultak ama makacsságon, hogy: — a baloldali Kaláka, mint sine qua non-hoz ragaszkodott Paál Árpádhoz, a jobboldali Minerva pedig csökönnyösen elzárkózott Paál Árpádnak, mint szerkesztőnek a bevonásától. E személyi kérdésen a megegyezési kísérlet hamar felborult. A „Vasárnap” megindult s alig egy hétre a Vasárnap megjelenése után, a három erdélyi magyar egyház részvénytársasága, a Minerva is kivonult a közönség elé a maga néplapjával, a „Magyar Nép”-pel, Gyallay Domokos szerkesztésében.

A baloldali néplap szerkesztését következő év tavaszán Szentimrei Jenő vette át. A néplap az ő keze alatt rövidesen családi lappá alakult, majd „Vasárnapi Újság” címre átkeresztelve, az erdélyi kispolgári osztály igényeit szolgáló képesújság formájában folytatta életét körülbelül két esztendeig.

Ami Nagyváradon kicsinyben és kurta lélekzettel a Magyar Szó után a Tavaszi életrehívásában üzleti versengés volt, az a szélesebb alapokon kifejlődött kolozsvári folyóiratok és napilapok megteremtésében a két Magyarországról áthozott felfogás, a radikalizmus és konzervativizmus féltékenykedésében nyilatkozott meg. És ha e két egymással szembenálló erő pillanatnyilag morzsolta egymást, ha a kezdet éveinek zűrzavaros gyürkőzéseiben az akkor áldatlannak hitt irodalmi és világnézeti heveskedések nem egyízben hánytákvetették erdélyi írók egzisztenciáját, hogyha e küzdelmekben sok jobbrahivatott erő pocsékolódott is, minden szenvedélyességével, mégis ez a küzdelem volt természetes útja annak, hogy az erdélyi írók évekkel később megtalálták hivatásuk nyugópontját, az erdélyi gondolatot.

Macaulay mondja, hogy a kormánypálca kieshetik kezeink közül. Előre nem látott események a legmegalapozottabb politikai terveket halomradönthetik. A siker elfordulhat zászlóinktól. Mégis van győzelem, amire vereség nem következik. Mégis van valahol egy ország, mely felette áll az elmúlás törvényeinek. Ez a győzelem a szellem győzelme a nyersérőn, és ez az ország a szabad lelkiismeret, az irodalom és művészet örök birodalma.

Több mint tíz évvel ezelőtt történelmi kényszerűségből, akarata ellen került az erdélyi magyarság ebbe a Macaulay-féle birodalomba. Lehet-e természetesebb törekvést elképzelni, mint hogy új helyzetében ez a magyarság vergődve kereste az alaptörvényt, amely szerint eljövendő életét maga és utódai számára berendezheti?! Azzal leghamarabb tudtunk leszámolni, hogy a kormánypálca kiesett kezeink közül. De hogy sok vonatkozásban tartották még sokan magukat abban a pózban, ami a kormánypálcás időkben illette a magyarságot, az szinte élettani tünet volt hosszú ideig a romániai magyarság soraiban.

Magában Macaulay-országban is megváltozott a lakosok egymás közötti viszonylata. A tegnap kicsinyei és fiataljai, akikben tetterő duzzadt, sokat nyertek jelentőségükben, ha nem egyéb okokból, hát abból kifolyólag, hogy a tegnap exponáltjai súlyosabban érezték a veszteséget, ami a magyarság változott helyzete révén őket is érintette, mint azok, akiknek kevesebb volt a földi vesztenivalójuk. A magyarság régi vezető garnitúrája nagyrészt visszavonult s teret engedett az elhasználatlanabb, fiatal erőknél. Amint azonban új emberek kezdték átvenni a régiek szerepét, a visszavonulók még egy végső erőfeszítéssel megkísérelték a jövőt a maguk képére alakítani.

A régi felfogás visszahódítást akart. Visszahódítását annak a szellemnek, a kulturális élet és köztevékenység ama elképzelésének, amelyben ő nevelkedett. A súlyos időkben a magyarság megmaradását Erdély-

ben ők csak úgy képzeltek el, ha ittélő népük jövőjét nem fertőzi meg a régi elvek revíziója.

Viszont a másik erdélyi magyar felfogás szerint megmaradásunk egyetlen mentsvára az volt, hogy alkalmazkodnunk kell az új helyzet követelményeihez. Alulra kerültünk, tehát minden jogunk kiharcolására csak a legtisztább demokrácia eszközei célravezetők. Békességet kell hirdetnünk a velünk együttélő román néppel szemben, mert ha a régi harc a régi eszközökkel továbbfolytatódik, úgy e küzdelemnek csupán mi lehetünk áldozatai. Kós Károly később regényében, a „V a r j ú n e m z e t s é g”-ben fogalmazta meg tipikus erdélyi magyarsággal ezt az álláspontot, amikor rámutatott arra, hogy lehet ma Erdélyben úr az, aki holnap elbukik, a Bethleneket követhették Rákócziak és Barcsayak, „a török hatalom belefulladásos német erőszakba, de túl a vér, a politikai erőszak határain megmaradt egy diadalmas erdélyi igazság: ez a föld egymás mellett úgyis megtartja örökös tarka virágzásban a népeket, akik rajta és érette munkálkodnak.

Mind élesebben világló« ki a kezdet éveinek világnézeti küzdelmeiből s a folyóiratháborúságokból is az a felfogás, hogy a kultúra nem az államhatalom eszközeinek segítségével, hanem azoknak ellenére lett naggyá és ha kifejlődött, mindig csak az anyanyelven fejlődhetett ki. A mi magyarságunk sem veszett el tehát azzal, hogy elszakítottunk a magyar hatalomtól. Sőt, ha ez az elszakított magyarság valóban kultúrát akar jelenteni az emberiség számára, úgy hazákon és határokon felülemelkedve kell harcolnia a szellem uralmáért.¹

Valami tisztulás tehát megkezdődött az újerdélyi irodalomnak abban a szakában már, amikor egyébként ez az irodalom még csak gyermekcipőkben járta a nehézségek és küzdelmek útjait. Pedig ezidőben még csak bukácsoló folyóirataink voltak, komoly könyvkiadásra gondolni sem mertünk. A ma ismerősen csengő író-

¹ Kádár Imre: „A harmadik út” cikke a Napkeletben.

nevekhez is a közönség még csak szoktatta a fület. Az erdélyi gondolat, mint lobogó, még nem bomlott ki a megtalált szellemi magaslat ormain, csak éppen az Erdélyben élő írók kezdték kissé erdélyi íróknak érezni magukat.

III.

VERSENYFUTÁS EGY EZÜST KEHELYÉRT

A mint ma idézem s magam előtt újrapergetem az Erdélyi irodalom kifejlődésének múlt mozzanatait, úgy áll megint elém egy-egy velekapcsolatos élményem, mint a nagy Boboli-kertben Michelangelo kőből kibontakozó rabszolgaszobrai. Valahol az alkotó léleknek mélyén már élt a látomás, de a körvonalak még félig belevesztek az anyagba, amiből meg kellett születniök.

Sokan eleinte a kimagyarkodásban keresték az elnyomatás új helyzetének írói feladatait. Az összeszorított ököl, a vonatrakományszámra menekülő erdélyi magyar intellektüelek siratása, az ittmaradt középosztály alkonyodó élete voltak az első motívumok, amik az erdélyi írókat megragadták. Mivel pedig az új hatalom teljes erővel feküdt a gondolatra, írásainkon eluralkodott a szimbolisztikus, allegorikus íz. Kicsit tetszelegtünk is önmagunkban, hogy szerepünk a kucrucvilág vagy a Bach-kor költőinek szerepeivel volt keserűn fokon.

A közönségnek kevésbbé litteráris rétegei is bele-sodródtek a dugott irodalomterjesztésbe. Amikor a román hadsereg „Nyílt rendelet”-ei értelmében három embernél több nem ülhetett együtt egy-egy vendéglői vagy kávéházi asztalnál, az olvasók szabadságvesztést kockáztató mozdulatokkal adták kézről-kézre

Reményik Sándor gépírásban sokszorosított költeményeit az abroszok alatt.

A hatalom túlhajtott szigora, ma már bevallhatjuk, nem ritkán segítette elő oly erőteljesen az erdélyi irodalom terjedését, hogy nélküle népszerűsödésünk bizonyára lassabb ütemben, nehézkesen haladt volna előre útjain. Szombati-Szabó Istvánnak első Erdélyben megjelent kötetében a lugosi cenzor fekete nyomdafestékekkel üttetett keresztül egy verset. A versért a költőt perbefogták, de a rossz nyomdafestéken a vers átütött. Mint a futótűz, terjedt el a hír, hogy a kifogásolt költemény a cenzori fekete máz alól bizonyos erősebb világitásnál kiolvasható. Az emberek szeretnek játszani s Szombati-Szabó kötete jórészt e cenzori beavatkozás következtében fogyott el boszorkányos gyorsasággal.

Magamnak is volt egy humoros összejövetelem az erdélyi magyar írás cerberusaival. Az Erdélyi Irodalmi Társaságban Gulácsy Irénnel együtt ezerkilencszázhuszonháromban tartottuk székfoglalónkat Kolozsvárott. Három verset olvastam fel s közöttük az egyik, egy „R u h r v i d é k” című, kétségtelenül alkalmas volt arra, hogy hatósági következményeket zúdítson reám. Dehát mondom, abban az időben sokan szerettünk kacérkodni egy kis kockázattal s jövődő útjaink kitapogatásában nem egyszer tévelyedtünk a kimagyarkodás ösvényeire.

Irodalmi felolvasásokon akkoriban éppúgy, mint minden nyilvános összejövetelem, sőt nagyobb szabású családi eseményeknél is, helyetfoglalt egy okvetlenül hivatalos személyiség, a szigurancaágens. Nekem átkozott szerencsém volt az Erdélyi Irodalmi Társaság székfoglaló ülésére kiküldött sziguranca-úrral. Ez a dzsentlemén előző éjszaka hajnalig teljesítette hivatali kötelességét egy ezüstlakodalmon. A szeme *is* leragadt, amikor a felolvasóülés kezdetén helyet foglalt, szemben az előadói pódiummal.

Műsoromban a „Ruhrvidék”, mint előreláthatólag a leghatásosabb szám, az utolsó vers előtt szerepelt.

Bár a vers, mint címéből sejthető, nem a honi viszonyokról szól, mégis a Ruhrvidék németjeinek sorsában a gyarmati francia hadsereg megszállása alatt, istentudja miért, a kolozsvári közönség a saját életét vélte felfedezni, mialatt az előző esti lakodalomban kimerült állambiztonsági szerv édesen szendergett az első szék-sorban. A közönség hatalmas tapsal fogadta nem-annyira versem esztétikai értékeit, mint inkább a „k i m o n d á s” okozta jó izgalmakat. Ez a taps ébresztette fel a szigurancaágenst. Egy-két szó félálomban még visszacsenghetett füleiben. Ceruza és papír után kapkodott. Láttam, hogy lélektani pillanat van jelen. Hirtelen, mintegy folytatásaként a Ruhrvidéknek, kezdtem mondani egy másik versemet, valami „H i s z e k e g y” címűt, amely tulajdonképpen egy kis művészi credo s lényege annyi, hogy a költőnek nem a formákra, hanem a mondanivalóra kell helyeznie a hangsúlyt. A két vers, a R u h r v i d é k és a H i s z e k e g y összefolytak a szigurancafigyelő álmos intellektusában. Amikor befejeztem az előadást, odajött hozzám, megkérdezte tőlem, mi a címe legutoljára olvasott versemnek? Csak a való igazat feleltem:

— „H i s z e k e g y.”

Mire ő:

— Igen?! „Hiszekegy?!” Azért tapsoltak sokat? Adja csak ide a kéziratot.

Odaadtam a kéziratát. Belenézett. Láta, hogy a kéziratomban ugyanaz van írva, amit álmosan ő is hallott. Boldog kötelességteljesítéssel gyűrte zsebre a zsákmányt s három nap múlva lázítás címén eljárás indult ellenem. Peremben egyetlen dokumentum a H i s z e k e g y kézírata volt. A R u h r v i d é k-ről írva szó sem esett. Felmentettek.

Téves volna azonban e kis intermezzóból arra következtetni, mintha irodalmi társaságaink valami házárd életteljességgel adták volna oda magukat az új-erdélyi irodalom szolgálatának. Főként az első időkben meglehetősen tévlenység, bágyadt maradiság ömlött el eze-

ken az intézményeken. Mentségükre szóljon, hogy a hatóságok kötekedései is jóidéig gátolták őket hivatásuk kifejtésében. Az új impérium ezenkívül mindegyik irodalmi társaságtól megkövetelte működése föltételeként, hogy jogi személyiségét ismertesse el az államhatósággal. Jól tudjuk, mily nehézségekbe került bármilyen kisebbségi intézmény számára kivívni, hogy leg-
elemibb jogaikat elismerjék. Éveken keresztül lidércként feküdt meg azonban az irodalmi társaságokat az a felfogás is, mely a társaságok kereteit a konzervatív magyarság egyik fellegvárának tekintette, amibe nem volt kívánatos bárkit beereszteni a fiatal erdélyi szellem magvetői közül. Vezetett e téren a kolozsvári Erdélyi Irodalmi Társaság, míg vele szemben a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság képviselte leginkább az új feladatok gyors és elasztikus felismerését, a friss irodalmi életet.

Eleinte a társaságok szerepe jóformán kimerült a régi magyar irodalom értékeinek görögtüzes őrizgetésében. Nagy előszeretettel feküdtek rá a centenáris ünnepek megrendezésére, ami kétségtelenül mozgolódást és érdeklődést keltett a társaságok környékén, de egyáltalában nem pótolta az iskolákból már száműzött magyar kultúrismertetek hiányosságait kisebbségünk ama nemzedékénél, amely e pótlásra mindinkább rászorult. Erdély írói nehezen melegedtek össze e régiszabású társaságokkal, melyekben öreg dilettánsok annál csökönyösebben védték pozícióikat, mentől kimondottabb megtestesülései voltak az irodalmi műkedvelésnek.

Lassan, lépésről-lépésre azonban mégis változott a társaságok élete. Egy-egy nagyobb intellektus, egy-egy lelkesebb szív (Kolozsvárott Dózsa Endre, Marosvásárhelyen Sényi László, Aradon Krenner Miklós, Nagyváradon Perédy György és Karácsonyi János) elegendő erővel rendelkeztek ahhoz, hogy kirántsák a társaságokat egy eltespedt múlt hagyományaiból vagy a szebb előidőkön való kérdézből s helyette új feladatokat vállaljanak. E feladatokat az említett társaságok rész-

ben az iskolai ismereteket pótló magyar irodalomtörténeti előadásorozatok megrendezésében, másrészt pedig abban találták meg, hogy az élő erdélyi irodalmat közelebb hozták közönségünkhöz az írók gyakori meghívásával és felléptetésével pódiumaikon.

A toll élete mozgásba, virágzásba zsendült. Teljes kibontakozásának ugyan még útját állta, hogy a rendszeres könyvkiadás hiányzott, de a vérkeringés így is megindult már író és közönség között. Alkotó és felvevő erők megtalálták egymást. Kölcsönösen hatottak egymásra és mindinkább szaporodott azoknak a száma, akik felismerték, hogy koruk magyar műveltségébe igenis belevág az erdélyi szellemi élet nyilvántartása. Az erdélyi író valahogy szalonképességet nyert és súlya latbaesett a kisebbségi fórumon.

Együttesen és országosan elsőízben az irodalmi Olimpiász ölelte egybe a szétszórtnan élő tollforgatókat a kolozsvári közönség előtt.

Janovics Jenő, a kolozsvári színház igazgatója ezerekilencszázhuszonkettőben négy egymást követő vasárnapra felajánlotta színházát, hogy ott minden vasárnap egy-egy város írói mutatkozzanak be műveikkel. Nagyváradiak kezdték a versenyt. Parlagi Lajos váradi színigazgató társulatának mozgósításával a váradi irodalom főleg egyfelvonásos színdarabokkal debütált. Utánuk Vásárhely vonult fel s aratott kevésbé frappáns, de kétségtelenül mélyebb irodalmi sikert felolvasóival és előadóival, mint Nagyvárad a színészeivel. Az olimpiász pálmáját, mint csoport, ők, a vásárhelyiek ragadták el. Nagyváradról csak a „Kolozsvári bál” című egyfelvonásos, a vásárhelyiek után következett bánági írócsoport részéről csak Szombati-Szabó István versei vittek el egyéni díjakat.

Provinciálisán derült, de az irodalom komolyanvévésében mélyen megható volt Marosvásárhelyen az ünnepély, amelyen a kolozsvári olimpiász eredményét kihirdették. Az ünnepélyt a Kemény Zsigmond Tarsaság rendezte meg a színházban. A vásárhelyi

„nyertes csoport” s a többi városok „egyéni nyertesei” egyetlen, végtelennek tetsző műsor keretében olvastak fel vagy adtak elő műveikből.

Hosszú zöld asztal mellé telepítettek bennünket a színpadon az estély rendezői. A zöld asztal közepén tekintélyt parancsoló méltósággal foglalt helyet egy nagy ezüst kupa, Janovics Jenő ajándékdíja, a diadalmas vásárhelyi írócsoportnak immár jogos tulajdona és büszkesége.

Miután kiki leszerepelt ünnepi műsorszámával, felállt az O l i m p i á s z bírálóbizottsága nevében Borbély István, az Erdélyi Irodalmi Társaság főtitkára. Azt hittük, valami rövid ünnepi beszéd keretében közli a döntést a közönséggel. De mily tévedés! Borbély egy teljes órán át olvasott. Alapos, minden részletében megindokolt irodalmi rapportot adott le a közönségnek egyenként minden író művéről, az író általános értékeléséről. Magában a kritikában nem lett volna hiba. A baj az volt, hogy ezt a jelentést a közönség előtt az érdekelt írók jelenlétében olvasta rendíthetetlen nyugalommal az Erdélyi Irodalmi Társaság főtitkára. S mi alatt fejünkre a dicséret aranytallérai hulltak vagy a kifogások homlokráncoló borongásai felhőzködtek. Borbély szavai nyomán, szemben velünk, köszömlére kiállított feszengő írókkal, a jó vásárhelyi közönség istenien szórakozott. Zsebkendők kerültek az ajkak elé, hogy udvariasan elpalástoljanak egy-egy mosolyt, mely a bonckés alá következett írók pirulását vagy elsápadását kísérte, aszerint, amint műveikről kedvezően vagy kedvezőtlenül szólt a szentencia.

Az olimpiászi kínpadon a keserűség kelyhévé változott számunkra az asztalközépen csillogó ezüst kupa. S bár az adományozó Janovics Jenő kikötése szerint e kupát vándorserlegnek kellett volna tekintenünk, melynek birtokáért minden évben felújult volna az olimpiász, hallgatólag megállapodtunk benne, hogy életünkben sem rendezünk több olimpiászi. Keserűségünk

kelyhéről minden időkre lemondunk Vásárhely javára és dicsőségére! . . .

A „K o l o z s v á r i Bál” szerzői minőségében bűnhődtem meg az Olimpiászt. A vásárhelyi feszen-
gésekért azonban bőségesen kárpótolt az az estély, amit
ugyancsak Kolozsvári Bál címen a kolozsvári írók és
művészek rendeztek ezerkilencszázhuszonnégy farsang-
ján. Ezen az igazi kolozsvári bálon egyfelvonásosom
korának, a tizenkilencedik század elejének színes, szép-
séges viseletében, jelentek meg Erdély számottevő dámái
és lovagjai. Úgy éreztem, ezért az egy éjszakáért, és
csakis ezért az éjszakáért, melyen Erdély múltja szinte
újra támadt a fellegetes időkben, mégis érdemes volt
résztvennem az irodalmi akadályversenyen!

*

Nem járt több sikerrel az Olimpiász eredményé-
nél szellemi életünknek egyetlen más próbálkozása sem,
amely a színházakba igyekezett belekapcsolódni. En-
nek az okát nem az írókban, hanem áldatlan színházi
viszonyainkban találhatjuk. A színházak színvonalának
megtartásában úgyszólván egyesegyedül Janovics Jenő
képviselt felelősségérzetet az impériumváltozás utáni
esztendőkből. Igazgató pályatársai Parlagi Lajos kivé-
telével, kiskaliberű, féltékeny üzletemberek voltak. Nem
tudták megbocsájtani Janovicsnak, hogy intellektusával
és tekintélyével fölöttük áll. Ki ne emlékeznék azokra
a csúf színigazgatói komitácsiharcokra a koncessziókért,
melyek hevében nem egy erdélyi magyar színigazgató
vette igénybe Janovicssal szemben a politikai besugá-
sok hátmögötti törét a szigurancánál és Soimescu szép-
művészeti vezérfelügyelő fekete színe előtt?!

A direktorok féktelen, gyűlölködő féltékenysége
zárta ki, hogy ha egy-egy író színdarabját az egyik szín-
ház sikerrel bemutatta is, azt a többi városok szín-
igazgatói műsorukra átvegyék. Igen érthető, hogy míg
irodalmunk kezdeti éveiben az írók kedvteli rugasz-
kodással törtettek a színpad felé, később teljesen fel-

hagytak az erdélyi színpaciokon való kísérletezéseikkel. Egy-két este „örökkévalósága” kizárólag egy-egy város színpadán valóban nem volt az a cél, amelyért érdemes lett volna tovább is küzdenünk. Pedig az erdélyi színházirodalmi indulás sem volt kilátástalan. Bárd Oszkár valóban mély irodalmi értékű misztériumai kiindulópontjai lehettek volna az egészséges erdélyi színpadi irodalomnak. Hogy pedig bizonyos fokú engedményekkel úgynevezett közönségsikert is arathatott már kezdetben is a színpadi író, azt is Bárd Oszkár bizonyította be „Silvio lovag”-jával, amely drámája már ezerkilencszázhuszban annyi előadást ért meg Kolozsvárott, mint a legnagyobb kasszasikert felmutató Budapestről átvett prózai darab. Eltekintve a műkedvelői előadásokban színrehozott kísérletektől, Kaczér Illés, Gara Ákos, Zsolt Béla, Gulácsy Irén, Karácsonyi Benő, Berde Mária és Indig Ottó próbáltak szerencsét inkább több, mint kevesebb siker jegyében az erdélyi színpadokon. Az ő próbálkozásaik is jórészen az impériumváltozás óta eltelt idő első felére estek. Később mind határozottabb elkedvetlenedéssel mondtak le az írók, hogy felületes színpadi tolmácsolásban tegyék kockára a kivívott megbecsülést, amit más írásaikkal szereztek maguknak. A színház és irodalom útjai mindjában elváltak egymástól, nem az irodalom, hanem a színház színvonalának veszteségére. Ezerkilencszázhuszonötötől és huszonhattól kezdve a színházak az erdélyi irodalom befolyásolásától tehermentesen futottak lefele a lejtőn a revük és görlszaporulatok felé ívelő olcsó kanyarulatban, a magyar kultúrkötelesség mind hangosabb, de mind átlátszóbban hamis számonkéréseivel a közönségtől.

Ugyanebben az időben tette meg irodalmunk a maga komoly, nagy fordulatát a vers, novella és vitacikk termelésétől a nagypróza felé. A folyóiratok szántotta talajon kihajt az egészséges könyvkiadás. Versek, novellák kalászeit és cserjéit a regényírás szálfája nővi túl.

Hálátlan feledékenység lenne kiejtenem emlékeink közül éppen e fordulópont korszakának legélénkebb szí-
nét, egy asszony portréját, akinek az erdélyi líra talán a legtöbbet köszönheti gyors elterjedésében. Mint a termékenyítő szél a gyermekláncvirág fehérbóbitás magvait, szórta, hintette ő az erdélyi költők szavait szerte a közönségbe. Görögös peploszban vagy székely kendővel a vállán, hányszor visszajár, sok évi elhallgatás után is Tessitori Nóra figurája az üresen maradt erdélyi szavalópódiumra!

Szemben ülök vele és hallgatom.

— Sohasem a *l'art pour l'art* gyönyörködtetés volt a feladatomban, — mondja most, miután visszavonult a nyilvános szerepléstől. — Annak az építő munkának vágya vezetett fellépéseimben és a versek kiválasztásában, amely összekapcsolt embertársaimmal és Erdéllyel. Nem tanultam szavalni soha senkitől. Azt sem mondhatom, hogy sokszor hallottam hivatásos verselőadók szavalását. Amit produkáltam, azt mindent önmagamból, az Istentől és öröms, szenvedéses élményeimből merítettem. S az erdélyi magány elmélyülő órái, az élet ezerarcának meglesése és a költő alkotta szépségek és igazságok voltak interpretációm forrásai.

Úgy támadt ő is, mint Erdély költészete. Ismeretlenségéből, máról holnapra vált enyhítő értékévé életünknek. Igazi arcát — nem a görögös hajfonattal övezett ismerős külső vonásait, hanem belülről kizengő művészegyéniségét — az elszakadt Erdély sorsa formálta providenciálissá. És ő magában hozta ennek a földnek erdőzúgását, patakhangját éppúgy, mint e föld költőinek vívódó érzéseit. Az impériumváltozás idején Kolozsváron kívül nevét sem ismerik. Egyízben eljött Nagyváradra, kezdet kezdetén. Szavalóestélyt tartani! Annyi érdeklődéssel sem találkozott, amennyinek pénzreváltott ellenértékével az előadóterem világítását lehetett volna fedezni. De négy évvel később, ezerkilencszázhuszonöt tavaszán három hónap alatt harminc erdélyi város és falu közönsége fogadja, ünnepli, s be-

csüli meg tüneményes művészetét. Vándorútján olyan kis helyekre is elvetődik, mint Torockó vagy Nyárád-szereda. Legerősebb indíttatását Babitsón és Adyn kívül az erdélyi költőktől kapja s a régi székely népballadáktól. Azoktól, akiken keresztül mindig Erdélyre kell gondolnia! És cserébe ez indítóerőért ő hozza a legtöbb áldozatot, hogy az erdélyi vers mentől mélyebbre vésődjék a lelkek rejtekén. Régi zöngésű verseket kedveltet meg modern emberekkel és forradalmi ritmusokat a konzervatívokkal.

Térítő útnak szerette Tessitori nevezni azt a hivatását, amit Erdély irodalmáért teljesített. Mi harcnak ismertük ezt a hivatást. Harcnak a kezdet érthető közönye, a csekélybevevés ellen, mely győztesen törte meg a „nemo profeta in patria sua” elvét az új írás és új szó érdekében. De harc volt Tessitori Nóra szerepe a hatóságok elfogultságával szemben is, mely minduntalan kiütközött, ahol halkan vagy harsogva megszólalt a magyar lelkeknek muzsikája.

Valami nyolc évvel ezelőtt Szatmáron szavalta Petőfi versét, a „Csalogányok és pacsírták”-at:

„De ím, a bajnak közepette
Fiait az ég el nem feledte,
Meggzána minket nagy fájdalminkban
Orvost küld hozzánk és ez útban is van
És már holnap meg is érkezik,
Midőn hóhéring észre sem veszik”

A sziguranca estélyi ruhában pakolja kocsira Tessitorit s viszi kihallgatásra.

— A vers, amit ön szavalt — olvassa fejére a vádat a szigurancafőnök — nem egyéb, mint a román nemzet kigúnyolása. Nyilvánvaló, hogy ön a hóhérok alatt csakis a románokat értheti.

A művésznő hiába igyekszik felvilágosítani a főnököt, hogy ezt a verset Petőfi 1846-ban írta, amikor a magyarok fölött nem román, hanem osztrák ható-

ságok basáskodtak. Az eljárás gyors ütemben indul ellene. Mikor Kolozsvárra hazaérkezik, naponta beidézik új és új kihallgatásokra. Végre egy merész mentőötlete támad. Goga Octaviánhoz fordul, a költőminiszterhez, akiről hallomásból tudja, hogy többek között az ő szatmári műsorában kifogásolt Petőfi-verset is lefordította románra valamikor, amikor még Erdély Magyarországhoz tartozott. Nem is csalódott Gogában, aki sok esetben tudta túltenni kultúrügyekben a költőt a miniszteren.

Az aktív miniszter a művész nő levelére bocsánatot kér Tessitoritól. Bocsánatot úgy a művész nő személyének, mint Petőfi Sándor szellemének megsértéséért, amit alárendelt közegei ostoba túlbuzgóságból követtek el ellenük.

IV.

AZ ERDÉLYI GONDOLAT KIBONTAKOZIK

Udvarunk végén vén diófa áll. A diófán túl kert következik, azután a domb. És a dombon van egy kis ház, aminek két lámpafényes ablaka, ha a diófa is úgy akarja, éjjel keresztülvilágít a lombokon.

Múltkoriban nehéz hajnalban fölbredek. Félálomban látom a diófát besandítani ablakomon. Azután megint elalszom. Egyszerre csak a diófalombon keresztülvilágító messze ablakok emberi szemekké alakulnak. A diófa egy potrohos férfi formáját ölti s beszélni kezd:

— Szerkesztő Úr, szégyelje magát. Ahelyett, hogy egy hivatalra összpontosítaná erejét, mindenbe belekontárkodik. Szerkesztő Úr, Ön elaprózta magát. Miért nem ül le csak regényeket írni? Nincsen bátorsága egyszer revízió alá venni életét? Hova lett magából a katonatiszt, aki a háború legvadabb éveiben írt pacifista regényt, aki akkor lázított verseiben a béke mellett, amikor még golyó járhatott honoráriumként az efajta lírai műfajért?!

— Baumgarten ön vagy könyvkiadó? — válaszoltam ősi váradi divat szerint kérdéssel a felelet helyett hajnali nyugalmam zavarójának.

A vallatásnál kiderült, hogy a diófából faragott kísértet se nem Baumgarten se nem könyvkiadó, csak a saját külön, felébredt lelkiismeretem. Ennek a mindritkábban jelentkező, előkelő idegennek pedig rendsze-

rint igaza szokott lenni, amikor megszólal néhanap.

Hogy elaprózom magamat? Hogy kontárkodom?! Nos, igaz, aprózom és kontárkodom. Ki minden is voltam attól a pillanattól kezdve, amikor 1919 húsvétja után a nagyszebeni Consiliul Dirigent igazságügyminisztere beállított a bihari megyeházára, hogy kivegye tőlünk a hűségesküt? Azzal már eldicsekedtem ennek az emlékkönyvnek az elején, hogy padlósúroló vizsgálati fogolynak, majd decentralizációs irodalmi lapszerkesztőnek csaptam föl. Azután? Aztán a váradi irodalom bedugult. Napilaphoz mentem, a „Szabadság”-hoz. De a Szabadság nem sokáig vonszolta életét az új viszonyok között! Szép napon annak is vége lett. Azóta Tabéry úr a „Nagyváradi” munkatársa. Ír vezércikket és riportot, volt színpadi szerző, Perédy kollégájával bábáskodott a Magyar Párt biharmegyei és nagyváradi tagozatának bölcsőjénél, hogy nemsokára Krenner-csoportbeli, majd Kós-párti elégületlen minőségében ellenzékeskedjék, majd örök szakítást esküdjön az aktív politikának. Szónokolt protestáns templomokban az Úr asztalánál és oktatótt magyar irodalomtörténetet s dramaturgiát egy „színiakadémián” jóhangú, nagyambiciójú iparos ifjakkal és elszánt kispolgári leánycsemetéknek abban a hitben, hogy hátha kinő e görlepálánták közül vagy egy Jászai Mari legalább. Tartott valami húsz erdélyi városban kultúrelőadásokat, hitt, kicsit csalatkozott s ma már talán csak az az egy hite maradt, amit az erdélyi irodalom hivatásába vetett. Idők, szép fellobbanások, mély szomorúságok s úgy-lehet, hogy egy tiszta pillanat nagy elfogódása ültették át belé e csökönyös hitet.

Igen, az író másba is belekontárkodott, mint kalamárásába. Csaknem mindegyik író, aki Erdélyben szántja a papírt.

Egyik Kosályon méhészkedik. A másik, akiről már szóltunk, a sztánai építész, politikus és gyümölcsfoltogató Kós alig várja a vasárnapot, hogy hazaszökhessek szétnézni madárfütyös görbe pátriájába, meg-

győződni, volt-e a héten elég eső vagy nem jártak-e túlságos fagyok a gyümölcsösökben? A galgói doktor, a nyugtalan vers- és színdarabíró Bárd Oszkár nemcsak irodalmi értelemben, valóságban is veséket és szíveket vizsgál. Van aki periratokat készít, van aki lelkek kertésze az Isten tornyos, harangos üvegházában az „ördögszekeres” püspökön kezdve és Szombati-Szabón végezve a sort, a lugosi papon. És ne feledjük az erdélyi írósors palettájáról a két uralkodó szint, a tanárkéket és a publicisztika cinóberét. Mennyi árnyalat, mennyi-féle oldalról nyíló betekintés az élet misztériumaiba! Ha túlságig akarnók fokozni a rámutatást, találunk olyanra is magunk között, aki egy cirkusz trapézköte-léről zuhant le versírónak a transsylván betűvetés szaltó-mortalés hajnalán.

Egyedül a toll hivatása nem tart el minket. Vala-miben az írotollon kívül mindannyiunknak meg kell kapaszkodnunk. Kedvtelten vagy kedvetlenül mind-nyájunkra reakényszerít a sorsunk fő- vagy mellék-foglalkozást. Az erdélyi irodalom a termelés ütemét tekintve ezért nehezebb mozgású, de ugyanakkor ezért többszínű is ama nyelvterületek irodalmánál, amelyek megengedhetik íróinknak, hogy csakis írók legyenek, semmi eyebek.

A toll hivatása nem tart el közülünk senkit: ezért nem sülyed hivatásunk soha mesterséggé.

Mással is megtörtént, nemcsak énvelem: Elolvasott egy erdélyi könyvet és egy magyarorszá-git. Tegyük fel, regényt. A magyarországi regényben több megírásbeli készséget talált, több rutint, több művészséget. Mégis: i r o d a l m a t számára az er-délyi könyv jelentett, nem a magyarországi.¹ Mi volt

¹ A magyarországi és erdélyi irodalom szembeállításánál ez-úttal csakis arra a magyarországi irodalomra gondolok, mely-Trianon óta, tehát az új erdélyi magyar irodalommal egykoruan jelentkezett és megjegyzéseim semmiesetre sem érintik a magyar irodalomnak Trianonig már kifejldött generációját.

az oka? Az-e vájjon, amit az erdélyi és magyarországi irodalom román figyelői, Rebreanu vagy Chinezu oly könnyedén kihangsúlyoztak, hogy az erdélyi magyar irodalomban több az irodalmi etika, mint a magyarországiiban?

Az én egyéni észrevételem a két nyelvterület irodalmának e nagy különbségében a következő:

Az erdélyi magyar életsors tíz év alatt minden hivatásban, minden mesterségben, minden foglalkozásban felvetette a maga közösségproblémáit s elkerülhetetlenül gyúrta egybe az egyén életét a kisebb vagy nagyobb kollektívumok közös kérdéseivel. Lehet, hogy ha Erdélynek az elszakadástól kezdve olyan olvasóközönsége lett volna, amely lehetővé teszi írói számára az elzárkózást az elefántcsonttoronyok süket magasságában, akkor a mi írónemzedékünk is artisztikumba fül, kápráztató művészi bravúrokban éli ki magát s hagyja elfolyni lábai alatt az erdélyi közösség kérdéseit. Csak-hogy minekünk nem volt turris eburneánk. Benn éltünk kisebbségi nemzetünk sorsa sodrásában akár mint földművelők, akár mint papok, ügyvédek, tanárok, újságírók és mivel kenyerünket az utóbbi minőségekben kerestük s keressük ma is, fájdalmaink vagy sorsproblémáink közösek voltak más földművelők, papok, ügyvédek, orvosok, tanárok és újságírók keserűségével és létkérdéseivel. Ami bennünket hús-vér-elevenen érdekelt, nem az irodalom l'art pour l'art szépségeinek elérése volt, hanem azok a kérdőjelek, amik úgy rajzolódtak elénk, mint a kisebbségi nemzet bármely reális foglalkozást űző osztálya elé, vagy azonfelül ez osztály kérdésein túl, mint az egész nemzet együttesének problémái. Az, hogy kontárjai voltunk és vagyunk más foglalkozásoknak, természetsszerűleg hozta magával, hogy csak ritka órákban lehattünk egészen írók, s e kivételes perceket meg kellett becsüljünk annyira, hogy csak legfontosabb és legmélyebb mondanivalóinkra pazaroljuk megszámtal irodalmi szabadidőnket.

Sem e szent pillanatainknak korlátozottsága, sem a nehezen kibontakozó könyvkiadási viszonyaink nem engedték meg, hogy mást, mint a mondanivalók legfontosabbját, a legfrissítettebb élményt magunkból kidaloljuk. S mi volt vajjon bennünk a legteljesebb élmény: az egyéni, az artistikus vagy a közösségi élmény?

Mindent, amit egyénileg adatott átélünk, a közösséghez láncolt belőlünk a történelem.

A történelem pedig másként rendezte az erdélyi sorsot, mint bármely föld népeinek végzetét. S amikor az erdélyi írás tükrében megjelent az erdélyi sors képmása, akkor ellene szegezték az erdélyi írónak, hogy szakadékot ás a magyarországi és erdélyi szellem között. Emlékezem, még idehaza is milyen felszisszenést váltott ki azóta jobbhazába költözött társunk, szegény Sípos Domokos egyik novellája. Ez a novella a székely katonáról szól, akinek szülőföldjét elválasztja tőle az ezerkilencszáztizenkilences román front. A székely katona látja a szülőföldjét, érzi a szűkebb pátria szellőjének illatát minden ellenséges arcvonalon át. S egyszer csak megindul fegyvertelenül a román fronton át — hazafelé. Sípos Domokos megértette és olvasóival megértette a haditörvényszéken és honvédelmi erkölcsökön felülemelkedő, sodró vágyakozást, az anyaföld emberi szerelmét a militarizmus csizmájába dugott diszciplináris honszerelem rovására. Írói készsége nem hagyott kétséget a gondolat merészségével kapcsolatban: aki ezt az írást elolvasta, lehetetlen volt oda nem állania a máshol dezertörnek számító székely hazatérő igaza mellé. Az erdélyi irodalom — sokszor érzem úgy — valahogyan e Sípos-novella körül keletkezett véleménymegoszlások kis örvényeiből született tudatosan külön életté, mint Aphrodite a tengernek habjaiból. Írók, tanárok, s az ösztönös és kivizsgálhatatlan lélekfolyamatok bölcsei beléptek a publicisztikába a misztikus csaoaszót: *t r a n s s y l v a n i z m u s*. Feltették a kérdést: mi az, ami az erdélyi ember gondolkodásmód-

ját a magyarországi ember mentalitásától megkülönbözteti?

„A historikusok visszaloholtak magyarázatért az elmúlt évszázadokba. Legtöbbjük ama híres-neves tordai országgyűlés forrásáig hatolt, amelyen a tizenhatodik század közepén az egész világon először Erdély deklaráta a vallás és gondolat szabadságát.

A biológusok Erdély sajátos hegy- és vízrajzi viszonyaiban kerestek menedéket a nyílt kérdés előtt.

A konzervatívok belekapaszkodtak abba a rögeszmébe, hogy Erdély már akkor is kőből épített házakat, amikor a magyar alföld építőmesterei vályogban vagy paticsfalakban dolgoztak, a kő pedig maradandó, következőképpen Erdélyben a történelmi emlékek inkább megmaradtak, tehát az erdélyi gondolkodásmód végeredményében csak a higgadt, nem támadó élű konzervativizmus jehet. Radikális elemek ezzel szemben arra mutattak rá, hogy Erdélyben mindenkor több volt a fogékonyság a nyugati eszmeáramlatok iránt, mint Magyarországon, Descartes-t előbb ismerte Erdély, mint Magyarország s a különböző népek közötti kiegyenlítő-dés is egyik legfőbb kelléke az erdélyi lelkiségnek.

S mialatt a bölcsek görcsövi vizsgálatot tartottak az új szellemi mikroba, a transzylvanizmus fölött, s mialatt a politika, a közélet és gazdasági harc egyenlőtlen fegyvereivel esendő magyarok és előtérbenyomuló románok vívták harcukat az új életért, az erdélyi költő felvonult a hegyre s konstatálta:

„Ott lenn: zszibongott még a völgy a láztól,
Itt fenn: fehér sajttal kínált a pásztor
És békességes szót ejtett a szája
És békességgel várt az esztenája.
Távol, hol már a hó királya hódít,
Az ég lengette örök lobogóit.
Tekintetem szárnyat repesve bontott,
Átöleltem a hullám-horizontot

S tetőit, többet száznál és ezernél —
 S titokzatos szót mondtam akkor:

Erdély .. .”*

A költő megírta s az asszony, Tessitori Nóra vitte magával s beleszavalta a lelkekbe az igazi transzylvanizmust, az: e m e l k e d e t t s é g e t .

S valóban: múlt és jelenbeli nemzetküzelmeink lefolytatásában az emberi magatartás emelkedettsége, a gyakorlati politika eszközeinek alárendelése egy magasabb humánium alá, melynek jegyében a meggyőződés szabadon élheti ki magát, s végül a kezünkől kiütött földi hatalom helyett a szellemnek, mint teremtő és nemzetfenntartó erőnek előtérbehelyezése váltak lassadán az erdélyi irodalom új céljaivá a történelmi átalakulás zűrzavaros tájékozatlanságainak feltisztulásával. S amikor íróink Erdély föbeütésének kábulatából eszméletretértek, amikor első, reflexszerű tollvonásaikat, a természetszerű kimagyarkodásban nyilvánuló kurucos kesergéseiket, allegóriáikat vagy lehangfogózott mennydörgéseiket ez az emelkedettség felváltotta, akkor az erdélyi irodalomban már megjelent, hatott, mindgyakrabban megnyilatkozott a transzylvanizmus annyit vitatott szelleme. Az pedig, hogy az erdélyi író nem kasztszerűen és kenyérkeresetszerűleg lehetett kizárólag és professzionátusan csak író, hanem a különböző életpályákon adott helyzete vagy hajlamai szerint kontárkodott, azt a szerencsés eredményt formálta ki, hogy az emelkedett erdélyi gondolkodás a nemzeti lét csaknem minden felületét átítatta irodalmi visszatükrözésében.

De e folyamat, teljességéhez csupán akkor érkezhettünk, amikor az írói teremtőerőnek nem állták már útját könyvek megjelenésének szinte leküzdhetetlen akadályai.

Hogyan is lett volna kedvünk folyóirat vagy tárca-

* Áprily Lajos: „Tetőn” c. költeménye.

novella terjedelmén tálnövő mondanivalóinkat papirosra vetni, amikor még halavány reményünk sem lehetett rá, hogy egy-egy regényt könyvalakban kibocsájtathatunk.?! Bennem már az első impériumévek kezdetén élt egyik történelmi regényem tisztán kialakult koncepciója. Mégis csak ezerkilencszázhuszonháromban s csakis egy szerencsés véletlen következtében jutottam hozzá, hogy e regényemnek már megírt fejezetei közül négyet töredékesen könyvalakban megjelentethessek. Nagyszalontán kaptam rá kiadót. „Négy fejezet egy soha el nem készülő regényből! — írtam e könyvecske előszavában az akkori viszonyainkra igen jellemző, mentegetőző sorokat. — Négy fejezet! Töredék állapotukban bocsájtja őket újtjukra az erdélyi író. Évekkel ezelőtt még bizakodva rakódtak ezek a kurtalélekzetű írások egy történelmi regény gonddal-szeretettel szerkesztett vázlatára. De vigasztalan napok messze reményét is megrokkantották annak, hogy belátható időközön belül Erdélyben terjedelmesebb írás lásson napvilágot könyvalakban. Így maradt torzó, csonkaság, ujjakkal össze nem markolható négy szerteszaladó hangulat ez a négy fejezet.”

Irodalmunk kiélési formája ebben az időben úgyszólván csakis a folyóirat. A folyóirat ma Kolozsvárt, Nagyváradon, holnap Marosvásárhelyen vagy Aradon üti fel fejét, hogy rövid vegetálás után újabb, szintén nem hosszabb életű utódjának adja át szerepét egy újabb erdélyi városban. S a folyóirat elsősorban verset, novellát, essay-t követel. Az a néhány, kötetnek is alig nevezhető versfüzet, amely ezidétt nyilvánosságra kerül, csaknem egytől-egyig a szerzők saját kiadása még, amit ismerősök, barátok lelkesedése s a szerző ügyessége tud megjelentetni kisszámú előfizetői táborok használatára. Szerzői költségen, előfizetőkre támaszkodva jelennek meg eme esztendőek eseményt jelentő verskötetei: Olosz Lajos *G l a d i á t o r a r c - a*, Apnly Falusi *Elégiá-ja* Kolozsvárott a Minervánál Tompa László *É s z a k i Szél* című kötete Székely-

udvarhelyen, Áprily Esti Párbeszéde Dicsősztmártonban, Szombati-Szabó Életem kötete s később a Lavinák Éneke Lúguson. Prózaikötetek közül még kevesebb tudja áttörni magát a nagyobb terjedelem anyagi torlaszain a nyilvánosságra. Ezek között Makkai Sándor „Meggzóálnak a kövek” című vékony novelláskötete és a „Napkelet” pályázatán nyertesnek beérkezett első Gulácsy-regény, a „Förgeteg” jóformán az egyedül számbavehető kísérletek.

Körülbelül öt évig tartott a folyóiratok bukducsoló hegemóniája az erdélyi írás piacán. Csodálható-e, ha e gyermekcipellős korszakban kritikánk úgyszólván semmi? Kritikusaink — maguk is aktív résztvevői a belletrisztikának — teljes erejükből fekszenek minden megjelent írás hozsannás felkarolásába. Legfeljebb a „világnézeti” szempontok diktálnak rájuk olykor elhallgatást és elvéve szigorúbb hangokat. Folyóirat és napilap igen egyhúron pendül ebből a szempontból. Valamennyire öntudatos irodalompolitikát csak az „Ellenzék” folytatott a napilapok közül, melynek vasárnapi irodalmi melléklete nem egy egészséges megmozdulásnak volt a bölcsője Kuncz Aladár s egy időben Áprily szerkesztésében. Azokban a légüres közökben pedig, amikor egy-egy folyóiratunk megbukott s helyébe új még nem alakult, ugyancsak az „Ellenzék” biztosította az irodalmi élet folytonosságát.

Jelentőségében a folyóiratokat az erdélyi könyv az impériumváltóság óta lepergett tíz év második felében váltotta fel. Ezerkilencszázhuszonnégynben Erdélyben járt Heltai Jenő. Nem mint író jött, hanem mint a budapesti Athenaeum könyvkiadó igazgatója. Magyarországi könyvek behozatalának ügyét egyengette a román hatóságoknál. Útja azonban alkalom volt arra is, hogy megismerje azokat az erdélyi írókat, akiknek neve már nem csengett egészen ismeretlenül Magyarországon sem. E találkozásnak lett az eredménye, hogy Heltai nemcsak a magyarországi írók erdélyi importját, hanem az erdélyieknek magyarországi bevitelét is elő-

készítette. A Heltai útját követő évben az Athenaeum Budapesten már négy erdélyi kötetet adott ki. Az első kötet „Erdélyi történetek” címen Benedek Elek meleg előszavával és gondos szerkesztésében novellairódmunk színejavát vonultatta fel. Utána következtek Áprily Lajos versei, Berde Mária Haláltánc című regénye és a „S z a r v a s b i k a”. S az erdélyi írók könyvkiadásának tulajdonképpen ez a-pesti kiadás jelzi komolyabb arányú kezdetét.

Az Athenaeum négy kötete súlyosan cáfolta meg a tévhitet, hogy „vidéken” csupán provinciális színvonalú irodalom születhetik. Helyesebben: ezek a kötetek győzték meg az olvasókat elsősorban arról, hogy ami kelet felé fekszik Biharkeresztéstől, az többé nem vidék, hanem egy külön sorsba rendeltetett magyar nemzetrész önálló szellemi területe.

Körülbelül egyidőben a Heltai-féle vállalkozással, 1924—25 telén jelent meg az erdélyi napilapokban Kos Károly, Kádár Imre, Ligeti Ernő, Nyirő József, Paál Árpád és Zágoni István felhívása a közönséghez, melyben bejelentik, hogy „Erdélyi Szépmíves Céh” címen könyvkiadó vállalatot alakítanak. Az öt eltelt esztendő tanulságai azt a meggyőződést érlelték ki a Szépmíves Céh alapítóiban, hogy vállalkozásuknak úgy lesz sikere, ha alkalmazkodni fognak az erdélyi irodalom sajátos helyzetéhez. E helyzet pedig a következő volt:

Ismeretlen terep a könyvolvasókat illetően. A vállalkozó tőke teljes passzivitása a könyvkiadással szemben. Oly magas üzleti haszonra dolgozó erdélyi könyvkereskedők, akiknek közvetítésével a könyv csak méregdrágán juthatna az olvasókhhoz, vagy az íróknak kellene ráfizetniök könyveikre. Mindezen felül a könyvkereskedő nem tartja az erdélyi könyvet kelendő portékának.

Kósék tehát egy régi erdélyi könyvkiadórendszert alkalmaztak az új idők követelményeihez. Kifejtették a napilapokban, hogy havonta egy-egy kötet könyvet

szándékoznak kibocsájtani az erdélyi írók műveiből. Tervüket azonban csak úgy valósíthatják meg, ha Erdély közönsége biztosítja a könyveknek egy minimális példányszámban való fogyasztását. A Céh minden kiadványából egy amatőrkiadás és egy olcsóbb, közönséges kiadás kerül forgalomba. Amennyiben a drágább amatőrkiadásra kétszáz olyan olvasó jelentkezik, aki kötelezi magát, hogy a Céh kiadásában megjelenő és címeére postán megküldendő köteteket havonta átveszi s kifizeti, abban az esetben a vállalkozást megindítják. A felhívásra rövid néhány hét leforgása alatt a kétszáz amatőr-előfizetői számot a közönség túljegyezte. Ezerkiencszázhuszonöt tavaszán erre megjelent a Céh első sorozatának első kötete: P. Gulácsy Irén kisebbségi regénye, a „H a m u e s ő”.

A könyvsorozat megindulásával egy-kettőre megváltozott az erdélyi irodalom arculata. Ha gyakorlati szempontokat sutbadobni nem akart, a Céhnek számolnia kellett bizonyos tekintetben a közönség igényeivel. Nem Erdélyberf kivételesen, de mindenhol a világon tömöttebb sorokban áll az olvasó a hosszabb lélekzetű prózai mondanivalók, mint a novellák és versek mögött. Az ötéves előretörés másfelől a Céh megindulásának idején már odáig lendítette Erdély irodalmát, hogy a felgyülemlett írói mondanivalók műfajilag is szélesebb felületre kíváncsoztak. A Céh első kiadványsorozatának első regényei a teletalálat erejével ütöttek be a közönség tetszésébe.

(A folyóirat-korszak vers- és novellajellege e körülmények következtében hamarosan átvedlik a nagypróza, a regény hegemoniájára. Alig múlik el nap, hogy a frissen sarjadt erdélyi regényírás új és új előfizetőket ne vonzzon a Szépmíves Céh olvasótáborába. A könyvet Erdély határozottan megkedveli s mindmáig tartja változatlanul melengető szeretetében. Elindulásától kezdve 1930 újesztendéjéig a Szépmíves Céh harminckilenc kötetet adott ki. A kötetek közt huszonnégyszázöt kötet volt regény, nyolc kötet a vers, három tanul-

mány, kettő novellagyűjtemény és másik kettő versekből s novellákból vegyesen összeállított antológia.

Pia nem is állíthatjuk, hogy az Erdélyi Szépmíves Céh százszázalékosan meríti ki Erdély szépirodalmi könyvtermelését, annyi kétségtelen, hogy ezerkilencszázhuszonöt óta legerősebb, legrepresentánsabb és leginkább köztudatba ment tényezője könyvirodalmunknak. Az írók a Céhen keresztül érkeztek el a regényírás jobb lehetőségeihez s a regényírásban teljesen önmagára talált erdélyi irodalom akkor is regényei terén érte el legmaradandóbb sikereit, amikor alkotásai már a Céhtől függetlenül találtak kiadóra. Gulácsy Irén Fekete völgyek, Szántó György könyvei, Markovics Rodion Szibériai Garnizon-ja elegendő bizonyítékok arra, hogy az Erdélyben élő író önmaga legtokéletesebb kifejezését a regényben találta meg.

Csupán önmagukat fejezték-e ki az erdélyi írók újonnan nyílt lehetőségeik között, vagy kifejezték-e több-kevesebb erővel azt a léggört s életet, aminek részesei s aminek visszavetítése minden sorsirodalom kötelezettsége, e körül igen sok vita folyt s a nézetek, amik e kérdésben kialakultak, egymástól meglehetősen elütök.

Bár egy folyamat jelentőségéről legkevésbé azoknak könnyű tárgyilagos ítéletet mondani, akik maguk is együtt rohantak vele, mégis határozottan állítom, hogy az erdélyi sors, az étellel és történelemmel szemben tanúsított magatartásnak kiegyenlítő emelkedettsége, az úgynevezett transsyván szellem minden jelentős erdélyi íróat áthatott.

E letagadhatatlan tény azonban nem lehet a vegyi próbatétel olyasfajta eljárásának alávetni, amelyik például kimutatását követelné akár egyetlen erdélyi írónak is, akinek munkássága csakis és kimondottan transsyván munkásság, azontúl semmi egyéb. Ily próbatétel semmi esetre sem igazolná azt, hogy van transsyván író, viszont az ilyen próba eredménytelensége arról sem győzne

meg senkit, hogy nincsen erdélyi gondolattól áthatott irodalmunk. A jelen erdélyi írónemzedék — s ezt e kérdés megítélésénél szem elöl téveszteni nem lehet — az átmenet generációja. Az impérium megváltozásával ez a nemzedék oly zavarba, olyan homályba jutott, amiben lelki terepismeretét, addigi világnézeti tájékozódását vagy teljesen elveszítette, vagy legalább is hosszas revíziónak tette ki. Kultúráját, világlátását, szemszögét még az integráns magyarországorabeli nevelése adta meg, onnan mentette át azt töredékeiben az új sorsviszonyok közé. Idő kellett mindnyájunknak új tájékozódáshoz. Idő kellett az erdélyi magyarság nemcsak szellemileg alkotó, de egyéb rétegének is, hogy a történelmi földrengés kilengései után lelki egyensúlyát az új erőrelációkban megtalálja. Hát még az írónak mennyivel inkább kellett az idő! Békebeli vagy háborús előlélmények szunnyadtak meg nem írt álmokban e tragikus nemzedék tollforgatóinál. S az irodalom nem az alkalmazkodás, hanem a felismerés művészete, nem az elhatározás, hanem a rendeltetés folyománya. Az irodalom bölcsője a lélek törvényeinek rendelése szerint való meditáció, nem pedig a riportgyorsaság. Nem írhatott Erdély írónak egyeteme ezerkilencszáztizenkilenctől kezdve egycsapásra, egyöntetűen erdélyi sorsproblémákat. A lélek alkotó törvényei szerint előbb végezniök kellett önmagukban múltjuk előlélményeivel. Friss benyomások megemésztésére egészségesen csak ezután térhettek át. Az új benyomások beszüremlésének s a régiek kisugárzásának határát messzesvonal pontosságával pedig nem lehet elhatárolni. A régi élmények felszívódása tehát eltarthat még a jelenleg aktív erdélyi írónemzedék, sőt talán az utána-következők kihalásáig, ám ugyanakkor az új gondolkodás már hatalmába ejtette, már elindította és mozgásában életresarkalta Erdély mai irodalmának teremtőerejét.

Vessük figyelő tekintetünket csupán egy-két erdélyi írónk oeuvrejére. Ellenőrizzük őket: mi az, ami

tíz évvel ezelőtt lekötötte s mi az, ami ma foglalkoztatja őket?

Egyiknek még a szegedvidéki paraszton csüggött a szeme. A Ragyogó-Kovács Istvánokkal volt még leszámolása. Majd a „Förgeteg”-ből felzokogó békebeli magyar földínséget szólaltatta meg, csak azután foghatott időközben szerzett friss élményeinek feldolgozásához Gulácsy Irén. De H a m u e s ő-jében már az Erdély melléből felszakadt sors vezeti tollát.

A régi Magyarország délvidékéről Marosszékbe plántált Molter- Károly ugyancsak jóidéig kalandozik vissza a Bánság százötvenéves múltjába Mercy tábornokhoz s a „harámbasák”-hoz, mielőtt szatirikus regényében a M e t á η i á-ban hozzáfogna a mezőségi földgázüzletek feltárásához. Ligeti Ernő csak 1925-ben eszmél a lezüllött és „Fel a bakra” került kisebbségi tisztviselői élet megírására.

Találomra kikapva három író három regényét, az erdélyi élet írásának máris három felületen mozgó síkjára utaltam akaratlanul. A Elamuesőben a falusi, a Metániában az üzleti Ligeti regényében a tisztviselői világ megrajzolására. S ”ezek a szépirodalomma ölelt életfelületek mindhárom írónál már *az erdélyi szellem emelkedettségét tükrözik annál magasabbnak, mentől keservesebb életmélvségekre nyúlt témájáért az erdélyi író.

A tengersizem víztükrébe beletekintő hegyormok is annál magasabbak, mentől mélyebbnek tükrözódik ormuk a víz szintje alatt.

Erdélyi emelkedettség kellett hozzá, hogy a történelmi regénynek reneszánsza éppen a mi hegyeink közül virágozzék ki a legerőteljesebb pompájában. Idők távlatában is embereket látni, levetkőztetni a históriából mindazt, amit a politikum reápatinázott, nem tudom, kisebb tisztasága kellene-e hozzá a hétköznapi felülemelkedő szemléletnek, mint amennyi elszántság szükséges ahhoz, hogy bárki emberként ártsa be magát bármelyik oldal, bármily világnézet frontján a gyakorlati küzdelem fanatizmusába?! A mi történelmi regé-

nyeink éppen a transsylván lélek erejére támaszkodtak, amikor átértékeltek a hosszú nemzedékeken keresztül köztudatba sajtolt egyoldalúságot, mely akkor is a fajnak, akkor-is a nemzetnek adott igazat, amikor a fajta vagy a nemzet félrevezetői az emberiség ellen kergettek harcba a nemzeteket.

Vájjon merte volna-e Nyirő József Wesselényi-regényében úgy szembeállítani a humanista császárral a „Sibói bölény”-t, hogy az igazságot még a magyar nyelv kérdésében is a humánumnak ossza, ha a mai Erdély szellemének szemlélete nem bátorítja a véres kérdések feltételére, amit II. József szegez a magyar nyelv nevében deklamáló, dörgő Wesselényinek:

— „Hogy meri ajkára venni ezt a szót: anyanyelv, amely ellen a legtöbbet vétkeztek? Háromszor jártam be Erdélyt, sie az anyanyelvet csak a jobbágy ajakán találtam, hogy legyen mivel sírnia, átkozódnia. Ez maradt az anyanyelvből. Hány iskolát épített ön, hogy ne hagyja pusztulni az anyanyelvet?”

De ne fessegessük műfajok szerint, hogy a múlt vagy a jelen megírói vállaltak-e többet a kiegyenlítő erdélyi szellemért? Ezt a szellemet megtaláltuk a Vakvágányon Birtok Bénijében éppenúgy, mint Szántó György Körösi Csorna Sándorában. Megtaláltuk Tamási Áron Szűzmáriás királyfiában éppenúgy, mint Kós Károly Varjú nemzetségében.

Nem tudom lemérni, abban az erdélyi költőben él-e tisztábban az erdélyi gondolat, aki ezerkilencszázhuszonnyolcban „a többéletet énekeli árva nemzetének, az eljövendő, erős nemzedékek nemzeti dalát: Isten áldd meg a teremtett világot, hogy áldott legyen benne a magyar”, én nem tudom lemérni, hogy ebben a költőben, Szentimrei Jenőben van-e több transsyvlanizmus, vagy abban a másikban, aki kosályi méheiről így énekel:

„Száz ezer béresem van,
Ingyen napszamosok.

Az embereket nem igazom le.
 Egy jó év: ha nem jön az aszály
 Ti vihettek a Riviérára.
 Nagy égi szárny lehet millió hártyszárnyból
 Sötétség nélkül lélekragyogás,
 Pénz, amelyhez nem tapad könnyes zsarolás
 Csak illatos virágáldás.
 És így lehetek majd gazdag,
 Lelkem tiszta és nemes.
 Eszembe juthat: Istenem,
 A Föld, a Virág, a Rét
 Míg nyögök világkeresztek alatt.”

Az, amit az erdélyi író mesterségbeliségén túleső
 kenyérkeresetében kontárkodásnak neveztem, íme így
 kerül összhangba az emelkedettség szellemével a méhész
 Banálisban!

Volt aki vallotta, volt aki tagadta az erdélyi gon-
 dolatot.

Benn, Erdélyben a Korunk és Aradi Viktor
 lapja, a Jövő társadalmá helyezkedik a trans-
 sylvanizmus létezésével szemben a fölényes tagadás ál-
 láspontjára. Ezek a folyóiratok, melyek a Helikon
 megalakulása után a programszerű szélsőbal szemléle-
 tében találták meg létjogosultságukat, természetesen
 nem különböztethetnek árnyalatokat, amik az irodalmi
 fejlődés természetes menete szerint alakultak ki s nem
 egy tökéletes társadalmi átalakulás ideológiájának mes-
 terséges művirágai. Az ő kétségbevonásuknál azonban
 szélesebb hullámokat szántott az a -felfogás, amely Ma-
 gyarországon alakult ki az erdélyi irodalomról.

A határon túl elsőnek Szabó Dezső kötött bele az
 erdélyi gondolatba. Járórharcserű éles polémiába bo-
 csájtkoztam vele a „Magyar Hírlap”-ban, mialatt Szabó
 az „Esti Kurír” Zugligeti levelei-ben fumigálta
 maró epével, heves személyeskedéssel mindazokat, akik
 az erdélyi lelket az ő művein kívül bárhol fellelni me-

részelik. A Szabó-féle csetepaté zaja le sem ülepedhetett s Szász Károly támadta s Reményik Sándor védelmezte az erdélyiséget. Közben komolyabb, méltóbb hangnemben megszólalt Berzeviczy Albert, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, majd Rákosi Jenő. Rákosi fesztelen egyeneslelkűséggel mondta meg, hogy amit ő lát, az nem kevesebb, mint hogy a magyar irodalomban két lélek van keletkezőben, két útvonal, amelyen a két különböző országba került magyarok haladnak. Az ő álláspontja szerint ez a különút indokolt, mert minden fejleménynek oka van s az emberek lelkében és a nemzetek viszonyaiban azok a leghatalmasabb okok, amik az ilyen tüneteket létrehozzák. Az erdélyi írókról, akiket olvasott, megállapította, hogy mindegyikben benne van a külön erdélyi nyom, a külön erdélyi rög illata, ami az ő számára idegen s amiből azt következteti, hogy Erdélybe a fejedelmek kora tér vissza, amikor a lelki elszakadás a nagymagyar lélektől éppoly aktuális volt, mint a jelen pillanatban.

A leghiggadtabb és legtermékenyebb véleménycserét az erdélyi szellem körüli viták során Ravasz László református püspök cikke váltotta ki, az „Irodalmi schizma” című cikk.

Kissé eltúlzott aggodalommal Ravasz két tünetet figyel meg az erdélyi irodalomban. Az egyik tünet: hogy míg Magyarországon a szellem hagyományos kötőereje érvényesül, addig Erdélyben az új szellem erősen előretör. E különbségtől Ravasz a magyar irodalom egységét félti s rámutat a második tünetre, a fenyegetőbbre: a különszínű erdélyi irodalom külön lelket teremt a magyarság szellemi egységében s szakadást, schizmát hoz létre magyarországi és erdélyi magyarok között. Mint ahogyan végső következtetésként megállapítja: „A magyar nyelv csak egy irodalmat bír el, két irodalom két lelket teremt.”

A Ravasz-féle schizmapör, ha egyébre nem, arra mindenesetre jó volt, hogy élesebben világítsa meg az erdélyiség lényegét. A pör vádlottja, az erdélyi iroda-

lom egyetlen, de mindent megmondó védelmi érve az volt, hogy nem két irodalom hoz létre két lelket, hanem két lélek eredményez kétféle irodalmat.

Aztán a schizmapör vádlója az „új szellem”-et olvasta az erdélyi irodalom fejére. Tehát transzylvanista csak az lehetne az irodalomban, aki progresszív? A becsületes, meggyőződéses konzervatív gondolkodás már kívülesnék az erdélyiségen?

Balgaság!

Az erdélyi lélek nem a progresszió és nem a konzervativizmus közötti különbségből virágozott életre, hanem abból a tényleges helyzetből, hogy amióta az erdélyi magyarság kisebbségi sorsba került, azóta úgy a jobb, mint a baloldali világszemlélet megszűnt számunkra a hatalomgyakorlás bázisa lenni. A világszemlélet megtisztult számunkra. Belső, lelkiismereti ügyünkkel változott, amihez nem tapadhat erőszak, amiből pályafutások ugródeszkája nem lehet, de egzisztenciák számára farkasverem sem.

Macaulay országa lettünk s eme helyzetünk csakugyan sokban hasonló ama korszakéhoz, amelynek gyermekei Tordán a vallást mindenki benső, lelkiismereti ügyévé nyilvánították. Hogy az ellentétes világszemlélettel szemben tanúsított erdélyi tolerancia ma is, mint egykor, az erdélyi nép különleges helyzetéből, talán kényszerűségből is fakadt, az bizonyára nem jelenti azt, mintha az erdélyi ember különb és krisztusabb volna más tájak fiainál. Mindenesetre jelenti ellenben, hogy ezen a földön, kelet és nyugat kultúrájának keresztezőpontján, ahol az európai szellem folyama az ázsiai barbárság tengere felé torkollik, a lélek egyensúlya el nem képzelhető a világszemléleti árnyalatoknak az egyetemes kultúra alá rendelése nélkül. Ezért az erdélyi szellem a művelődési kérdéseket föltétlenül előbbrehelyezi, mint a hatalmi problémákat, lévén számára a műveltség valóságos birtokállomány, a hatalom pedig többé-kevésbé irrealitás, kissé optimistább korszakaiban legfeljebb változásoknak kitett relativitás.

Nem gyöngíti-e akaratlanul nemzeti szellemében az erdélyi magyarságot az a belátása, hogy számára a művelődési kérdések állanak a hatalmi kérdések előtt?

E kérdésre azzal az utalással felelhetünk, ami a magyarországi és erdélyi élet különbségeire mutat rá. A nemzeti szellemet a magyarországi magyar gyakorolja, az erdélyi magyar pedig szenved. S valaminek a gyakorlásába nehezebb belefáradni, mint valaminek a szenvedésébe. A szenvedések végtelenek, s az erdélyi magyarság kisebbségi helyzetéből az következik, hogy számára magyar nemzetisége akkor is eleven hatóerő lesz, amikor az anyamagyar területeken régen kihül a nemzeti demagógia.

A nemzeti fennmaradás és az emelkedettség eme erdélyi egymásrautaltságából nem azt akarom következtetni, hogy Erdély magyarjaiban a kiegyenlítő embe-riességet csak a hatalomról történt leszoríttatásunk vajúdta ki. De ha létezett is, amint valóban létezett a Trianon előtti Erdély magyarságában nemzeti és faji többtürelem és feljebbemelkedés, mint a Királyhágón túli magyar területeken, úgy ez a kiegyenlítő szellem még nem volt az erdélyi magyar megmaradásának fő feltétele. Ma tíz éve azonban ez a szellem az egyetlen vezérelv, az egyetlen elgondolás, amihez alkalmazkodva, életvezetésünk nem juthat kátyúba vagy szakadékokba. Éhez az életelvhez kell tartanunk magunkat, ha léptenyomon csalódnai vagy kegyetlen valóságok szirtjein összezúzódni nem akarunk.

ösztönből, multak előremutató hagyományyaiból Erdély magyarsága a fiatal erdélyi irodalom születésével egyidőben támasztotta életre ezt a történelmien transsylyván magatartást. S amíg Európa felett polgári világberendezkedés létezik, addig Erdély számára ideiglenes lesz minden politikai koncepció, amely számba nem veszi az erdélyi gondolatot, küzdelemteli kisebbségi létünk és hajadonfriss irodalmunk frigyének ezt a jóegészségű, szebb jövőre hivatott gyermekét.

V.

A MI NÉGYBÁSTYÁS IRODALMI SZÉKES- EGYHÁZUNK

Harcos vitáink az erdélyi gondolat körül abban az időben zajlottak, amikor az erdélyi írók színejavát már egynevezőre emelte a marosvécsi Helikon néven ismert csoportosulás. Több mint egy évvel az erdélyi írók első marosvécsi találkozása előtt jelent meg Budapesten „Szarvas-b i k a” című regényem. Mellette és vele szemben javában folytak a polémiák a hirlapokban, főleg a regény hősnőjeként beállított Teleki Anna, Kemény Simon báró hitvesének személye körül, aki száz évvel ezelőtt lakta Marosvécsét. Regényemben én nem az igazi, nem a valóban élt Teleki Annát rajzoltam meg emberi és asszonyi vonásaiban, hanem helyette egy írói kényelkedvvel sűrítettebb vérmérsékletűvé formált asszonyi figurát állítottam a másik két regényhős, a két Bolyai sorsának mozgatójaként az előtérbe. Kétségtelen, hogy ezzel a történelmi regényírás konvencióin erősen túlléptem bizonyos művészi kínálkozások kedvéért. Amikor kritikusokon kívül historikusok is élénken hozzászóltak e túllépéshez, nyíltan vallomást tettem Teleki Anna szellemének kiengesztelésére. Megírtam, hogyan nőtt fölém és Teleki Anna igazi alakja fölé a regényírás lázában az a másik Teleki Anna, akinek valójában csak a regényhez van köze, nem a történelemhez.

Csaknem másfél évvel könyvem megjelenése -után Pintér Jenő dörgedelmes támadást intézett a „Szarvasb i k á”-val kapcsolatban az erdélyi irodalom ellen. Pintér támadása a Budapesti Hírlap-ban jelent meg 1926 júniusában. A cikkben Pintér arra az irgalmatlan végkövetkeztetésre jut, hogy inkább némuljon el Erdélyben a magyar szó örökre, semmint Erdély jelenlegi szellemi fáklyavivői képviseljék az erdélyi irodalmat.

A Budapesti Hírlap-ot s benne Pintér támadását akkor kaptam kézhez Nagyváradon, amikor marosvásárhelyi barátaim meghívására éppen csomagoltam, hogy az ottani kollégiumban Dienes Lászlóval közös írói estélyemet megtartsam. Pintér eljárása módfelett felingerelt. A hivatalos reakció minden értelmetlen gyűlöletét éreztem kilövelni durva soraiból, mely verbajosnak szidalmazta az erdélyi irodalmat, a mi tolúknak azt a munkásságát, amely megtévelyedéseiben is életteljesebb, kisebbségi helyzetünkben összehasonlíthatatlanul nemzetfenntartóbb kötelességet teljesít, mint Budapesten az egész tanügyi irodalom. S az út Nagyváradtól Marosvásárhelyig a gyalázatos bumlivonaton sem volt elég hosszú, hogy indulataimat lecsillapítsa. Amikor este Vásárhelyen kiálltam a kollégium emelvényére, keserű hangon jelentettem be a közönségnek Pintér támadását. Nem tudtam megállani, hogy a budapesti kihívásra vissza ne izenjek Vásárhelyről. Lázadtam a felfogás ellen, mely korlátolt világnézeti szempontból akarja eldönteni, szabad-e friss életnek sarjadni mifelénk? Azzal végeztem, hogy a budapesti hang sötétsége ellen akkor is lázadnék, ha szavaim káromkodásként hangzanának, mert szentegy hitem volt, hogy jobb még az is, ha káromkodás hangzik Erdélyből, mintsem ha álszeméremből, vaskalaposságból csakugyan elnémul a magyar szó.

A közönség melegen vállalta velem a szolidaritást. Az ováció, mely szavaimat követte, az erdélyi szabadabb agyvelő válasza volt a katedra irodalompolitikusainak. De válaszolt gyönyörű gesztussal egy erdélyi

tanár, Paál Gusztáv is pesti kollégájának. Annak a református kollégiumnak volt a tanára Paál, amely kollégium pódiumán Bolyai Farkas tanított valaha. Egy rozsdamart vasszeget és egy szemfedőfoszlányt kaptam előadásom másnapján Paál Gusztávtól, a relikviákhoz mellékelte alábbi sorok kíséretében:

„A marosvásárhelyi református kollégium új épületének 1910. évi ünnepélyes felavatása keretében eszközlünk Bolyai Farkas és Bolyai János hamvainak exhumálását és közös sírba való helyezését. Mint az exhumáló bizottság egyik tagja, Bolyai Farkas koporsójából egy szeget és egy szemfedőfoszlányt vettem magamhoz a bizottság többi tagjainak tudtával és beleegyezésével. Arra kérem, hogy ezeket az ereklyetárgyakat nagyrabecsülésem jeléül elfogadni méltóztassék. Az ereklyéket éhez a levélhez csatolom, azoknak eredetét és valódiságát becsületszavammal igazolom és bizonyítom. Szerkesztő Úrnak írói művészete iránt őszinte nagyrabecsülésemmel maradok híve, Marosvásárhelyen 1926 június 17. Paál Gusztáv, ref. koll. tanár.”

Erdélyi és magyarországi lapok részletesen beszámoltak a vásárhelyi estélyről és annak utóhangjairól. S a por, amit a Pintér-támadás és a vásárhelyi est felvert a nyilvánosság előtt, éppen akkor röpködött a legmagasabban, amikor Kemény János báró az első marosvécsi összejövetelre szóló meghívóit szétküldötte az erdélyi írókhoz.

Mit sem értettem s méltányoltam volna némább elviseléssel, mint ha a Teleki Anna és a Bolyaiak körül vert zaj következtében Kemény nem vállalja a kényelmetlenséget, hogy éppen engem is meghívjon vécsi kastélyába. Kemény János azonban egy nekem feledhetetlen mozdulattal emelkedett felül a kicsinyességeken. Amikor Vásárhelyről hazaérkeztem Nagyváradra, levele otthon várt s alig egy hó múlva én is azok közt lehettem, akik dobogó szívvel, tele reménnyel-várakozással ültek vonatra, hogy először lépjék át ama marosvécsi várkastély küszöbét, amely négy erős bástyájával,

mint négy messzevilágító toronnyal, az erdélyi irodalom székesegyházaként írta be örökre magát kultúrhistóriánkba!

A vécsi Helikon gondolatának Berde Mária volt a szülőanyja.

Ezerkilencszázhuszonháromban, szeptember első napjaiban templomszentelés volt Gernyeszegen. A templomszentelésre érkezőket Teleki Domokos gróf látta vendégül s a templomi szertartás után az ő kastélyában volt nagy ünnepély irodalmi esttel, cukrászdával, bállal és a szabadég alatt, illetve a csürben felszolgált népies vacsorával. Rengeteg ember vett részt az ünnepélyen.

Az irodalmi est, melyen Berde volt a sláger, a gróf barokk termében folyt lev Előadás előtt odamegy Berdehez egy kedves szőke kisfiú, akit az író sok-sok évvel azelőtt a nagyenyedi templomban látott utoljára, matrózblúzban, nagy kalappal a kezében és bubihajjal. Berde még emlékezett rá, hogy ez a kisfiú annakidején azt kérdezte tőle Enyeden, hogy minden vers elmondása után külön kell-e meghajtania magát a közönség előtt, vagy elég, ha csak összes műsorszámai után hajol meg az előadó?

A gernyeszegi irodalmi est, mint mondani szokás, frappánsan sikerült. Amikor műsor végeztével a közönség már oszladozóban volt, Berde odaállt az emelvényre s azt mondta Teleki Domokosnak:

— Itt kellene megcsinálni az erdélyi Helikont.

A régről ismerős kisfiú, akit Kemény Jánosnak hívtak, Berde hátamögött állt. Hallotta Berde felhívását, fültanúja volt a Berde és Teleki között lefolyt további beszélgetésnek, mely lényegében a gróf részéről csupán udvarias elhárítás volt.

Két évvel később, ezerkilencszázhuszonöt márciusában a marosvásárhelyi írók Szászrégenben vendégszerepeltek. A színház egyik páholyában ültek Berde Mária, Bánffy Endre, Molter Károly, Kemény János

és Dékániné Máthé Mariska. Egyszerre csak felnyitja a páholy ajtaját s belép rajta Goga Octavián miniszter, aki valamilyen választási kampány alkalmával tartózkodott Szászrégenben. Goga leül a páholyban s elkezdődik az írók és közöttük egy meglehetősen csipdelődös beszélgetés arról, hogy mik is az írók céljai azzal az úgynevezett erdélyi irodalommal?

E beszélgetés közben Kemény a Goga válla felett áthajol Berdéhez s azt kérdezi tőle, elég idősnek tartaná-e őt Berde ahhoz, hogy kezébevegye a Gernyeszegen felvetett erdélyi Helikon ügyét? Ekkor Kemény huszonhárom évesnek vallja magát Berde előtt, amiben az író is ugyan kissé kételkedik, de kételyeit elpalástolja Kemény előtt. Pontosabb megállapodásra ezúttal sem jutottak, csak azt szögezték le, hogy Kemény báró megindítja a mozgalmat és nem lesz semmi másra tekintettel a Helikon megalakításában, mint arra, hogy a csoportosulásba minden komoly erdélyi író bekerüljön.

Újabb esztendőnek kell eltelnie, amíg a Helikon palántája valóban kibújik a föld alól. És e sarjadzásban nem segítő meleg körülmények, hanem ellenkezőleg igen sok társadalmi előítélet ridegsége s az abból kiváltódott férfias dacosság ajzotta cselekedetre Keményt. Amikor a Helikon terve az előkelő körökben nyilvánvalóvá vált, a gáncsoskodások, lebeszélések konzervatív oldalról csakhamar megindultak, hogy elhatározását a báró megmátsítsa.

A Helikon elképzelése ezekben a körökben, de méginkább azokban, amelyek érvényesülések sine qua non-ját látták e körök kegyeinek kiszolgálásában, valóságos pánikot idézett elő. Hiszen a Marosvécsre hívtak között voltak olyanok is, akik rokonszenveztek például az októberi magyar forradalom eszméivel! Voltak ezeknél veszedelmesebb elemek is! Zsidók. Emigránsok. Aktivisták! Viszont a zsidók, emigránsok és aktivisták ama része, mely az új impérium folyamán lepergett hét esztendő alatt semmiféle komoly irodalmi teljesítményt nem tudott felmutatni, minden baloldali helikoni író

az átnyergelés, az „elvtagadás” vádjával illetett. A vád azt hangoztatta, hogy a baloldali helikonisták behódoltak az erdélyi főuraknak, de igazában azt a keserűséget takarta, hogy a künnrekedtek ez állítólagos „behódolásnak” nem lehettek a részesei. Erdély szellemi világa talpon és lázban volt. Érezték, hogy a vécsi csoportosulás több lesz, mint egyszerű eszem-izomja az írónak, talán az első friss hatóerő lesz Erdély szellemi életére, amit lehetetlen lesz ezután komolyan nem venni s amivel talán számolniok kell azoknak is, akik eddigelé nem sok dicsőséggel s még kevesebb eredménnyel, de kizárólagos befolyással irányították az erdélyi kisebbségi magyar életsorsot. Sokan tartottak ugyanis attól, hogy a létesülő marosvécsi irodalmi szalon nem fog megállani az irodalom határmesgyéjén, hanem átlendül a politikába is. Ezt az aggodalmat erősítette az emlék, hogy a maroszéki vidéknek Vécs nem egyszer szerepelt a múltban hangadó központjaként a politikában, sőt volt idő, amikor onnan az országos politika vezetésére is erős kihatások indultak. Másrészt az erdélyi kisebbségi politikában éppen az első vécsi összejövetel megrendezése előtt mutatkoztak nagy belső elégedetlenségek, s tény, hogy a Magyar Párt vezetését élesen bíráló urak közül sokan szívélyes érintkezésben állottak a fiatal Kemény báróval.

Keménynek tehát ifjúkora minden rugalmas energiájára, és sok kényelmetlenségvállalásra volt szüksége, hogy történelmien jelentős és művészien szép terveibe réstöréseket ne engedjen bekövetkezni.

*

Forró nyári délután volt, amikor a székely körvasút kis állomásán, a román menetrendben I e c i u-nak jelzett Marosvécsen kiszállottunk. Lehattunk tízen-tizenketten írók, akik ezzel a csoporttal érkeztünk a huszonnyolc meghívott közül.

A hintók és a málháskocsi kint vártak az állomásépület hátamögött. Felültünk. A lovak erős trappban

csakhamar átvágtattak a fából készült régi Maros-hídon. Fönn, a dombtetőn, öreg fák lombjai közül kifehérltek a régi várbástyák. Aztán fel a kanyargós szerpentin! A Teleki Anna-afférek kényelmetlen érzései a közelgő találkozástól elválasztó pillanatok sebes múlásával fokozódtak bennem. Még egy kanyarulat a dombtetőn s a hintó megtorpant a várkastély kőoroszlános hídkapujánál. Fenn voltunk a vár teraszán.

Három hölgyet láttunk először. Az egyik Kemény János ifjú hitvese volt, a másik Kemény Gizella bárónő, a harmadik báró Bornemissza Elemérné. S ebben a percben megjelent előttünk, s lobogott szőkén, kékszeműen egy lelkes fiatal férfi, a házigazdánk.

Szobáinkba vezettek.

Estebéd előtt még megtekintettük a vendéglátó kastély termeit, szobáit, a külön épületben elhelyezett könyvtárat, a kis vártemplomot, melynek kriptájában a régi vécsiek alusszák százados álmaikat. Bebarangoltuk az óriási parkot, melynek kilátópontjairól szépséges panorámák nyílnak a Maros szelíd völgyére Szászrégenig s az Istenszéke nevű havasig. A parkban, a kastély mögött vagy háromszáz lépésnyire hatalmas régi tölgyek szegélyezte tisztást találtunk s nem messze e helytől egy gyepes, erkélyszerűleg a Maros fölé rugó szabad térséget. Vécs hölgyeivel arról beszélgettünk, nem volna-e kellemesebb másnap kezdődő megbeszéléseinket inkább itt a szabadban tartani, mint a kastélytermekben? Az ötlet tetszett. Kemény Gizella bárónő a Marosra néző tisztást ajánlotta, Bornemissza báróné a tölgyfák tisztását. A báróné akarata érvényesült: a vécsi megbeszélések színhelye azóta már hagyományosan a tölgyfák tisztása lett.

Gong szava hívott vacsorához. Boltíves, fehér ebédlőben hatalmas kandelláberekben égtek a gyertyák. Kemény báróné mint háziasszony oly halkszavúan ült az asztalfőn, mintha maga is a falakról letekintő hajdani úrnők közül lépett volna életbe. Ennek a magatartásának legfőbb magyarázata az volt, hogy a báróné

ebben az évben magyarul még alig egynéhány szót tudott.

Aki a csevegés tónusát megadta, Bornemissza báróné volt. Diplomataikus aktivitásának minden bőséget úgy pazarolta ránk, hogy mindenki otthonosan érezte magát. Egyszer csak odafordul hozzám:

— Nem tart tőle, hogy rossz álmai lesznek? Nem szokták kísértetek molesztálni?!

Rossz sejtelmem keletkezett. Hallottam ugyan holmi mendemondát egy többszáz éve lefejezett vécsi szakácscról, akinek szelleme állítólag megjelenik azok álmaiban, akik vétkeznek Vécs ellen, de előérzetem súgta, hogy a báróné egész más kísértetet hoz szőnyegre velem kapcsolatban, mint ezt a szerencsétlen marosmenti Briliat-Savarint. — Óvatosságból mindenestre a szakácsnál maradtam. Olyasmit mondtam, hogy engem a szakácsok csak addig kísértének, amíg éhes vagyok, most ellenben pompásan vacsoráztam.

— Nem férfikísértetre gondolok — alkalmazott újabb inkvizíciós eszközt a báróné. — Hanem odanézzen!

Az ebédlőből a vendégszobámba nyíló ajtóra mutatott. S az ajtó fölött arany keretben szelid asszonyarc révedezett. Most láttam életemben először Teleki Anna képmását. Egy pillanatnyi zavar volt minden bűnhődésem az ellene való vétkezésemért.

— Tudjuk, megértjük, hogy szerette őt. Ezért függesztettük éppen a maga ajtaja fölé — simította el a báróné immár nagyon megfeszülő zavaromat.

Megkönnyebbültem. Most mentem keresztül a tisztítóüzön. Ha ez az egy-két mondat nem hangzik el Vécsen mindjárt első este, örökre marad bennem valami feszélyezettség. Hogy így hangzott el, Vécs jószágára éppúgy reávall, mint tapintatára. Ha ennek a jelenetnek lett volna tanúja Pintér Jenő!...

... Vacsora után kimentem a parkba. Egy szál fehér rózsát metszettem. Amikor az ebédlő egészen kiürült, visszalóptam a fehér rózsaszállal.

Odatűztem fehér virágotat Teleki Anna arc-
képére . . .

*

Másnap reggel megérkezett Bánffy Miklós gróf. Az erdélyi irodalom ügyeit már az ő részvételével beszél-
tük meg.

Mindenekelőtt azt a közös alapot kellett megtalál-
nunk, melyet minden erdélyi író saját legbensőbb meg-
győződésével teljes összhangban vallhat szabad helikoni
munkaközösségünk mindenkire kötelező és mindenkit
összetartó irányelvének. S a Helikon nagyszerűen érezte
meg tüstént ez első alkalommal, hogy ki kell küszö-
bölnie kebeléből mindazokat az ellentéteket, melyek
az írókat az erdélyi irodalom első éveiben felekezeti
és világnézeti szakadékaikkal két ellentétes táborra for-
gácsolták. A tehetség megbecsülése mindenekfelett! —
volt irányító gondolatunk a vécsi park plein-air parla-
mentjében, a vén tölgyek alatt. Szabad kiélést engedni
minden világnézetnek, minden meggyőződésnek, amint
az művészi formában jelentkezik! Később gyakran azt
hányták szemére a Helikonnak, hogy a különböző világ-
nézetek képviselőit egy meggyőződéseket áthidaló treuga
dei-vel akarta megbénítani. Mily nagy, mily áthidal-
hatatlan pedig a különbség e két álláspont között:
„szabad kiélést adni minden meggyőző-
désnek”, vagy: „elhallgattatni, áthidalni
a különböző véleményeket!”

Bármint misztifikálják is ellenségei, a Helikon az
előbbi alapelve helyezkedett, ahoz tartotta kezdetben
és ahhoz tartja manap is magát.

Kell-e nyiltabb hitvallás annál, amit már az első
összejövetelünk első órájában valamennyien egyhangú
lelkesedéssel rögzítettünk le s tettünk önmagunkra,
huszonkilenc erdélyi magyar íróra kötelezővé?!

— „A Helikonon résztvevő magyar írók egyeteme
— mondtuk — mindenekelőtt megállapította, hogy a
romániai magyarság irodalmi élete a hétesztendő előre-
törés küzdelmei után eljutott oda, hogy számba kell

vennie maradandó erőit, céljait, fejlődési lehetőségeit, valamint azokat az akadályokat, melyek szabad és teljes kibontakozásában gátolják. A romániai magyar kisebbség nemzeti jövője megköveteli, hogy vezetői a kulturális élet törekvéseire helyezték át tevékenységük súlypontját. A népnevelés, az irodalom és művészet problémáit kell a kisebbségi élet első vonalába állítani, amelyek egyenragúak a politikai természetű célokkal. A Helikon résztvevőinek véleménye megegyezett abban, hogy az erdélyi magyarság lelki életének lendületét károsan befolyásolja a szabad kritikai szellem elhallgattatása. Pedig az egészséges közszellem kialakulásához feltétlenül szükséges a szabad kritika. Szükséges, hogy a közélet minden munkása és minden fóruma a termékeny, nyilvános megvitatás ellenőrzése alá helyezze magát, ami az eszmék élénk cseréje által biztosítja a széles népi réteg érdeklődő részvételét. Az irodalmi művek elbírálásánál nálunk nem mindig irodalmi szempontok, de gyakran felekezeti, politikai és személyi elfogultságok érvényesülnek. Ezért a megjelent írók kötelezettséget vállalnak arra, hogy egyfelől minden erejükkel feltámasztják az egységes kritikai szellemet, másfelől rendszeresen küzdeni fognak a közönséget félrevezető, érdekelt, elfogult és tudatlan áikritika ellen.”

Szóban és tettben a Helikon minden alkalommal egyformán nyilvánította nemes szabadelvűségét a gondolat tiszteletében. Amikor ezerkilencszázhuszonhétben Nagyváradon először lépett nyilvánosság elé, mint összetartozó szabad írói munkaközösség, Kemény János bevezetőjében, amit közbejött betegsége következtében ugyan más olvasott fel az ő nevében, legfontosabbnak ezeket tartotta hangsúlyozni:

— A legkülönbözőbb oldalról érték és fogják érni bizonyára támadások a jövőben is a Helikont. De a gáncsoskodások megsokszorozják erőnket. Minket cselekvéseinkben nem mozgatnak sem pártpolitikai, sem társadalmi érdekeltségek. Mi a lelkiismereti szabadságnak, erre a legerdélyibb tra-

dícióra támaszkodó magyar irodalomvédelemnek alapján állunk. Célunk az erdélyi magyar irodalomnak és ezen keresztül a világirodalomnak szolgálata. Akik eljutottak idáig, nem zavartathatják magukat sem jó-, sem rossziszemű támadásokkal, sőt e támadások csak az ügy iránt táplált szilárd ragaszkodásukat sokszorozzák még erélyesebb akciókra.”

Szavaknál a tett többet jelent. Kemény János és hitvese minden évben nagyösszegű irodalmi díjat bocsájtanak a vécsi összejövetel alkalmával az egybegyűlt írók rendelkezésére. A Kemény-díjat a Helikon írói eddig egyetlen esetben ítélték úgy oda valakinek, hogy a jutalmazásnál nem befolyásolta őket a kitüntetett író anyagi helyzete. Ez az eset akkor fordult elő, amikor a Kemény-díjat Makkai Sándor könyvének, az Adyról írott „Magyar fa sorsá”-nak ítélték oda.

E díj odaítélésénél az a szempont vezette az írókat s a díjat azzal az indokolással adták oda Makkainak, hogy „meg tudtad őrizni emberi és művészi tárgyilagosságot a legtragikusabb sorsú magyar fának, Ady Endrének szemléletében”. S a püspök, amikor megköszönte a kitüntetést, ezeket mondta a meghatódás őszinteségében;

— Ez a megtiszteltetés nemcsak személyemet, nemcsak könyvemet, hanem magát az erdélyi gondolatot illeti, mely könyvemben kifejezésre jutott. Hálám és szeretetem méltó kifejezése csak az lehet, hogy erőim szerint ezentúl *is* nyíltan, becsületes őszinteséggel és semmi hazugság és sötétség rémétől meg nem ijedő bátorsággal küzdjek népünknek minden párt és felfogás felett álló szellemi értékeiért.

Hogyha a Helikonnak egyéb érdeme sem lenne az erdélyi magyarság szellemi életének kialakításában, mint az, hogy a pártállásfoglalások és önérdékek bálványának ledöntésével a társadalmi és egyéni ellentételen felülálló humánusot igyekezett minden alkalommal megérdemelt, de éppen ezidőben annyiszor megingatott

piesesztáljára visszaállítani, szerepe akkor is a legmagasztosabb emlékü maradna. És e szerep történelmi jelentőségén mitsem csorbíthatnak ama jobboldali befektetések, melyeket egy-egy írónknak becsületes baloldali, sem pedig azok a baloldali gáncsvetések, melyeket egyes írónknak hittel vallott konzervatív, de minden esetben művészi megnyilatkozásai váltottak ki az értelmetlenekből és álarcásakból.

Az erdélyi magyarság időszerű helyzete követelte, hogy minden szellemi erőforrást megbecsüljünk, minden belülről forrongó eszmei vulkánunknak megnyissuk a szabad kiömlés réseit. Úgy éreztük, hogy minden benső kataklizmánknak kihányt láváján új élet születhetik a sorsverte erdélyi Aetna melegéből.

Akik ezt nem értették meg, lehettek jó vagy rossz-hiszeműek. De hogyha a félreértők sorában tényleg akadtak jóhiszeműek, akkor azoknak siketeknek és vakoknak kellett lenniök az idők szellemének derengése és harsogása ellenében! . . .

A Helikon alakulásakor az erdélyi írók nagyrésztnek legalább szűkebb pátriájukban, Erdélyben, tisztelen csengő nevük volt. Írókat a Helikon nem szült, annyi bizonyos. Az úttörés, a kezdet nehézségein csaknem valamennyi erdélyi író az impériumváltozás első hét keserves esztendejében esett túl. Zömük férfikorának delén vívta már küzdelmeit ekkor a megélhetésért eV az erdélyi magyarságért. Az eszmei tisztultságon túl mi volt hát az a nagy erő, amit a Helikon nyújtott az erdélyi magyar irodalom munkásainak?!

Mindenekelőtt az, hogy lehetőséget adott munkásságunk gondtalanabb kifejtésére. Kiszélesítette a teret, ahova az irodalmi hatás kisugározhatott. Azzal, hogy átverte a Szépmíves Céh könyvkiadóvállalatát, olvasótáborunkat néhány hó leforgása alatt megsokszorozta. Később rendszeressé szervezte a magyarországi második kiadások kihozatalát. A könyvek pon-

tos havi megjelentetésével olyan ütemet adott a könyvkiadásnak, ami tisztességes írói honorárium biztosítása mellett egyszerre elhessegette az íróasztalfióknak való munkálkodás vagy az írói előfizetőgyűjtések kínos állapotát. Levette a gátló anyagi gondot az írók vállairól. Folyóiratának megteremtésével a kritikai, esztétikai írásnak is állandóbb alapot biztosított, estélyeivel pedig vándorútjain hasznos közelségbe hozta egymással az írókat s olvasót.

Nyújtotta mind e segítséget a Helikon anélkül, hogy akár a közönség olcsó értéket kívánó tömegigényei, akár bármilyen politikai vagy világnézeti dogmák előtt kellett volna az íróknak meghajolniok. Kivételes szerencse volt ránk nézve, hogy ebben az időben, amikor alkotókedvünk teljében még, de a mindennapi nehézségekkel küzdve sokan elunták már közülünk a könyvkiadók után szaladgálást, elröstelték az előfizetők toborzását, akadt egy előkelő társadalmi kör, mely tisztán az erdélyi irodalomért vetette magát teljes lelkével ügyünk felkarolásába. Amit az írónak saját személyéért röstelnie kellett, azért Bánffy Miklósnak, Erdély legmagasabb rangú főúrnak nem volt mit pirulnia. Ő vállalt helyettünk sokszor kényelmetlen munkát, utazásokat, tárgyalásokat, hogy időnként tele tarsolyban hozza számunkra tucatjával az új pártolótagokat a Helikonnak.

A vécsiek számára szinte életcélá emelkedett a Helikon ügye. S hogyné ragadt volna át mireánk az ő hitük! A Kemény János mindenkor nyitott szívű ifjú és művelt emberi heve, Bánffy kemény agilitása, Bornemissza báróné rajongása! Hogyné hatott volna mireánk mindez éppoly kötelező erővel, mint Kemény Gizella bárónő szelíd áhítata mindennel szemben, ami a magyar íróttal összefügg! Hiszen ez az atmoszféra egy messze északi nemzet leányát is megbűvölte Kemény báróné személyében. Amikor első helikoni összejövetelünkön a búcsúzás perceiben a báróné törött, betanult magyarsággal ígérte még, hogy a következő év-

ben el fogja sajátítani nyelvünket, csupán jóleső egzotikumát fogtuk fel kijelentéseinek. Ma minden ízes, hibátlan magyarságú szólásmódja egyre szigorúbb ösztökélés: ha ő, az idegen annyi áldozatot hoz ez árva magyarságért, mennyit kell nekünk cselekednünk, hogy megközelítsük az ő példaadását?!

S a holt környezet is példaadás.

Az itt elhangzó szavakat, ígéreteket mindenkinek állnia illik. A házigazda öse, ama balvégzetű erdélyi fejedelem, KL elhullott Nagyszöllősnél, zordonan tekint le reánk masszív képkeretéből, bíbor palástjában. Vájjon, ha Vécs helyett valami városi vasbeton palotában gyűltünk volna össze véletlenül, tulajdonítunk-e magunk is ennyi fontosságot találkozásainknak? Ám a Kemény-várkastély sziklagyökerei az erdélyi hegytetőn elhíttetik velünk, hogy bármily végesek legyenek is erőink, amire vállalkoztunk, történelmi súllyal kiható elkötelezettség az kisebbségi magyar nemzetünkért.

... Időnként a vécsi háznép is útnak ered.

Elkísérték eddig mindenfelé az erdélyi írókat, amerre helikon-estélyeket rendeztünk. Estélyeink tartását már az első marosvécsi összejövetelt követő időkben megkezdettük. Nagyváradon mutatkoztunk be először ezerkilencszázhuszonhét januárjában. Utána a tavasz folyamán sorra került Arad, Temesvár, Torda, Devais Marosvásárhely. Temesváron az Arany János Társaság elnöke, Járosy Dezső pápai kamarás templomi istentiszteletet ad a Helikon tiszteletére. Következő évben Bukarestben járunk. Talán az első ízben történik meg, hogy Bukarest magyarsága magyar írók szájáról magyar szavakat hall. De ott voltak estélyünkön a román irodalom kitűnőségei is, Liviu Rebreanuval, Victor Eftimiuval az élükön. A vacsorán, amit a Román írók Egyesülete rendezett ez alkalommal tiszteletünkre, első ízben olvadt fel a jég a románokban a magyar kultúra iránt.

S ugyanannak az évnek ősze, melynek tavaszán Bukarestben jártunk, látja a Helikont Budapesten.

Október végefelé, ha jól emlékszem, október huszonharmadikán utaztunk. Bánffy Miklós gróf és Kós Károly már napokkal azelőtt felmentek Pestre az estély előmunkálatai érdekében. Amikor a vonatunk a Keleti pályaudvarra megérkezett, mindketten vártak már reánk. Amint leszálltunk s a kijárat felé törekedtünk, az előcsarnokban hatalmas tömeg fiatalembert pillantunk meg. Történetesen ugyané napokban újultak ki Budapesten az egyetemi antiszemita tüntetések. Éppen ilyesmibe kell nekünk beleütköznünk — gondoltuk első pillanatban, amikor megláttuk a fiatalokat.

De a fiatalok szeme minket keresett. Harsány üdvözlés köszöntött felénk:

— Éljenek az erdélyiek!

A Bartha Miklós Kör diákjai voltak a lelkesen mellettünk tüntető ifjak.

Vacsorára a Pannónia éttermében gyülekeztünk. Kemény János és Bornemissza báróné mélységesen nyomott hangulatban vacsoráztak. Firtattuk, mi az oka levertségüknek? Nem adtak semmi magyarázatot. Majd az estély lezajlása után mondanak egyetmást, addig elég, ha őket izgatja a dolog. Nincs értelme, hogy a szereplőket is kedvetlenítsék.

Valóban csak az estély lezajlása után szereztünk tudomást egyikéről azoknak az alattomos aknavetéseknek, amik nem voltak már ismeretlenek a Helikon előtt rövid fennállásának első idejében sem, s amik hűségesen követtek bennünket Budapestre is.

Egyik legjelentékenyebb budapesti lap szerkesztőségébe terjedelmes kísérőlevéllel érkezett Erdélyből egy cikk, amiben a Helikont mint az erdélyi magyarságot nemzeti érzéseiben aláásó egyesülést tüntették fel. Óva intette ez a nyilvánosságnak szánt felszólítás Budapest magyarságát attól, hogy a Helikon tagjaiban magyar írókat üdvözljön. De ugyanekkor, ugyanezen erdélyi forrásból egy másik figyelmeztetés is érkezett, a budapesti — román követségre. Természetesen e második jóindulatú figyelemgerjesztés már egész más huro-

kat pengetett, mint a lapnak szánt kézirat. A követséget változatosságból arra figyelmeztették, hogy a Helikon *irredenta*.

Hasonló hadmozdulatoknak ugyan nem túlságosan lett volna szabad meglepnie a Helikont, hiszen csak pesti kirándulásunkat megelőzően is olvastunk Marosvécsen egy feketemájú „jelentés”-t, amit a Helikon tagjairól egy erdélyi magyar dzsentlemén terjesztett fel bőséges rágalomokkal teletűzdelve Budapestre, s amely rapportnak teljes hitelességű másolatát boldogult Benedek Elek közvetítésével kaptuk kézhez illetékes helyről. Mégis, kelepccékhez edzetten is, hajunk szála meredt az égnek, amikor az erdélyi gondviselő kezeknek ezt az újabb figyelmét kellett tapasztalnunk. Egyetlen szerencsénk az volt, hogy óvatosságból, jóval elutazásunk előtt a Helikon gondoskodott róla, hogy átrándulásunk a bukaresti kormány tudtával történjék, sőt estélyünkre a Helikon meghívta a budapesti román követséget is, amely részről Lahováry követségi tanácsos és Barciano követségi titkár valóban elejétől végig résztvettek a hallgatóság soraiban estélyünkön. A sötét erdélyi kezek erőfeszítései tehát meddők maradtak Budapesten.

Budapest a magyar szellemi együvértartozás oly forró szeretetével fogadta a Helikont, amilyenre legmerészebb álmainkban sem mertünk számítani!

Előadás napján délelőtt házi főpróbát tartottunk Bánriy gróf Reviczky-uccai palotájában. Bánffy Miklós órával a kezében ellenőrizte a felolvasások időtartamát. Tizen voltunk az estély szereplői; érthető, hogy egymás rovására nem vehettük igénybe a közönség türelmét és a drága időt. Mindnyájunkat mélyen meghatott, amikor a próbán elsőnek Berde Mária kezdett műsorversének olvasásába:

„Az én apám tudott jól franciául
S Bázelen németeknek prédikált,
De mikor elment Szolnokdobokába,
Román szótárt vett s grammatikát”.

Megérti-e ma Budapest, a tőlünk életfelfogásban annyira külön közönségével az ilyen erdélyi sorsritmusokat? Maradtak jócskán kétélyeink nemcsak Berde versével, másokkal szemben is. S kétélyeinkre csak az estélyen kaphattunk megnyugtatót.

Délután az írók Bethlen miniszterelnökhöz voltak teára hivatalosak. A miniszterelnök betegsége folytán a látogatást Bethlen grófnénál tettük, akinél ugyanekkor a román követség urai, Lahovary és Barciano is megjelentek. A követség viszont harmadnapra hívta meg Bethlen grófnét és az írókat a látogatás vizionzására.

Este a Zeneakadémia nagyterme szorongásig megtelt közönséggel. A művészsobában szászámra tolongtak ismerősök és ismeretlenek, akik látni akarták az erdélyi írókat, beszélni akartak velük. Ekkor már erősen érezni lehetett, hogy az estély mélyebb s maradandóbb nyomokat fog hagyni, mint egy szokványos irodalmi est.

Amint valóban úgy is következett!

Bevonultunk az emelvényre. A közönség nemcsak a nézőteret töltötte meg, de az előadói emelvényen elhelyezett széksorokon s a sorok között is oly sűrű tömegben álltak és ültek egybevegyülve diákok, előkelőségek, erdélyi repatriáltak és máskor egykedvű bennszülött budapestiek, hogy a szereplő íróknak könyökei kellett utat törniök az előadói asztalig. Az egypengős helyek áhítatos hallgatósága és a páholyok közönsége, melynek sorában irodalmi kitűnőségek éppúgy jelentek mint a főhercegek, egyszóval az a közönség, mely mindenképpen számottevő a magyar életben, most egyetlen emberként állott fel helyéről bevonulásunkra.

Ravasz László püspök üdvözölte a Helikont, majd Bánffy Miklós intézett néhány elfogódástól elcsukló köszönőszót a közönséghez. Azután megkezdődött az előadás.

Két órán keresztül hullottak a pesti közönségre az erdélyi szavak. És a közönség egy szempillantásra sem

szűnt meg feszülten lesni az ígét. Szeretetükbe, emlékükből vésték egyenként a messziről jött írókat, akik egy napilap másnapi beszámolója szerint úgy érkeztek Erdélyből s a magyarországi közönség úgy nézett rájuk, mint ahogyan az őshazából évek múlva visszatért Julián barátja nézhetek IV. Béla magyarjai.

A kettészakított magyarság önfeledt szellemi találkozására volt ez az est egyetlen forró, szünni nem tudó ölelésben.

Műsor végeztével a közönség ismét felállott. Sohasem tapasztalt tapsfergetegben álltak egymással szemben a* könnyeikkel birkózó írók és a könnyeknek szabad folyást engedő közönségük. Karok nyúltak az emelvény felé, zsebkendők lobogtak a dörgő éljén és a karok, ezer és ezer ember karjai azt az ölelést jelezték, amivel a szabad Magyarország szívére szorította az elszakadtakat.

. . . Jártam félévvel később megint Budapesten, ezúttal a kolozsvári színtársulattal. Híre-hamva sem volt e szívből fakadó, elemi erővel kirobbant ünnepeltetésnek. Kerestem a közönség különböző két magatartásának okát és nem volt nehéz megtalálnom azt. Az erdélyi író szavain át az erdélyi élet jelenvalóságának, a magyarság igazi küzdelmeinek szólaltak meg szikkadt örömei és mélységes bánatai. A színház ezzel szemben a maga pesti műsorkópiájával, de gyöngébb minőségű interpretációjával hiába mozgósította hagyományos híret — Budapest benne nem az életet érezte meg, csak a komédiát.

VI.

UTÓDOK — MADÁRTÁVLATBAN

Nagyenyedről elindult három fiáker. Felhőtlen nyári reggel volt. Két évvel ezelőtt. A csengős lovak vígan poroszkáltak a kollégium erdeje, a Bethlen-tető felé. Ez a hegytető tisztás. A nagy fák csak körülfogják füves fejebűbját. Több mint nyolcvan esztendeje, ezernyolcszáznegyvennyolcban a Bethlen-tetőn két nép fiai találkoztak: magyarok és románok. A találkozásból vér fakadt; a románok lemészárolták a kollégium erdészeit.

A két év előtti reggelen is két erdélyi nép fiai találkoztak a Bethlen-tetőn. Szászok, magyarok. Ezúttal írók voltak a találkozó, akik eladdig nem ismerték egymást. Békés, szépséges randevú volt a hegytetőn.

Egy kicsit tisztázni kellett valamit. Apák szerepét, a rég letűnt hatalmi szembenállást szászok és magyarok között. S szászok, magyarok ezúttal nem kaptak hajba a kérdésen, hol és mikor hibázott egyik nép vezetője a másik nép és ezzel együtt a saját népének érdekei ellen. Közös kisebbségi helyzetünkben mily megértőek voltunk egymással szemben ezen a napon, mily engedékenyek! Vájjon csak a közös kisebbségi helyzet fűzött volna össze minket barátokká? Annak, hogy nem a hatalom, hanem a gondolat művelői találkoztak, semmi szerepe ne lett volna a Bethlen-tető harmóniájában? Meg kellene egyszer kísérelni, hogy írókat állít-

sanak népek sorsának intézésekor előtérbe. Hátha kevesebb balgaság, hátha több boldogulás származnék belőle, mint amit a gyakorlat mesterpolitikusi rendszerint felmutatnak.

Eszközeinkhez képest az enyedi találkozás eddig is élénk, egészséges vérkeringést eredményezett az erdélyi magyar és szász irodalom között. Ami pedig úgylehet több a kézzelfogható eredménynél — elsősíben vont a egymás testvéri közelségébe két kisebbségi nép szellemiségét. Egymás megismerését s megismertetését vállaltuk Enyeden kölcsönös fordítások útján s kölcsönös előadások rendezésével. Az első vizitek azóta megtörténtek. A szászok Kolozsvárott tartottak estélyt a Helikonon, a magyarok pedig Brassóban a kitűnő szász folyóirat, a Klingsor gárdájának rendezésében.

Amikor Nagyenyed mellett elbúcsúztunk a szász írótól, optimizmussal volt tele a találkozás mindegyik résztvevője. Ügy éreztük, jó magvető munkát teljesítettünk.

Vonatra ültem, hazaindultam. A vonaton egy fülkébe kerültem egy tizennyolc-húszéves temesvári magyar lánnyal, aki tízéves kis öccsével utazott. Kérdezi tőlem hölgyútitársam, magyar város-e Nagyenyed?

— Hogyne volna magyar — feleltem. — Az Öreg Bethlen gondoskodott róla, hogy mindig maradjon egy kis tűzhelye magyaroknak errefelé.

— Miért mondja úgy, hogy öreg Bethlen? — kérdi erre a lány. — Láttam a képét egy pesti lapban. Nem is oly öreg.

— Nem a pesti Bethlenről beszélek — feleltem kedvetlenül és gyanakodva. — Nem a magyar miniszterelnökről, hanem az erdélyi fejedelemről.

— Volt olyan Bethlen is?

A kis öccse szólt közbe:

— Nem tudod? Erdély Bethlen Gábor alatt élte fénykorát.

— Nem tudom, — felelt a nényje. — Erről nem hallottam.

Hirtelen számítani kezdtem: A hölgy, aki nem tudta, ki volt Bethlen Gábor, akkor lehetett tíz-tizenegy éves, amikor Erdély Romániához ítéltetett. Középszkoláit már az új román tanterv szerint végezte. Ő már nem tanult magyar történelmet. Hihetjük-e joggal, hogy amit művelünk a tollal, az irodalom megmenti Erdély veszendő magyar lelkeit?! Hát ezeknek a szánandón lemaradt fiataloknak írunk mi, szász testvéreinkkel őértük találkozunk, akik nem hallották a Bethlen Gáborok nevét?!

Nem a kisasszony-útitárs hibája volt a tudatlanság, nem is volt szívem érte pirongatni. Csak a kisöccsét vontam a térdeim közé. Megsimogattam a barna haját:

— Hát te, öcsém, honnan tanultad, ki volt Bethlen Gábor?

— Elek apó írta újságjában.

— A „C i m b o r a”-ban?

Intett, hogy abban.

Igen, Benedek Elek missziója!.. . Amit az iskoláktól elvettek, azt egy drága öregember vette a kezébe, Benedek Elek. Jövendő magyarok nevelését! A „Cimbora” sok éven át egyetlen kapocs volt a mi nemzedékünk és az impériumbanőtt legújabb generáció között. Tanítók, politikusok, társadalmi tényezők helyett a kapcsolatot egy hetvenes éveiben járó öreg úr tartotta erdélyi magyarok régi és új kultúrája közt.

A vonat zúgott, kanyargott a dombok között. Alkonyat festette véresre a sínek mellett terülő tarlót. Behunytam szememet. Most én valóban Macaulayországban utazom. Mi történt Erdélyben a magyarsággal Trianon óta? Miben veszített s miben gyarapodott? Akik az okos megfontoltság, a gyakorlat, a józanság alapján indultak, szívfacsaró módon levizsgáztak. A magyarság leszegényedett, szörnyen aláhanyatlott értékeiben. Földje nem bírta ki a kegyetlen nyomást, mely a nagy demokrácia jegyében rászakadt. Az iskolák kapui bezárultak. Ami iskolánk pedig megmaradt, azokban úgy oktatják a kisebbségi fiatalokat, hogy mire felnőnek,

alig ruháztak át rájuk valamit a mi szellemünkből. Politikusaink beszervezték a népet, de ezzel a szervezettséggel ki is mentették tevékenységüket. Mit hoztak Erdély magyarságának az erdélyi magyar politikusok, mit hoztak közgazdászaink s a tanfériak? A gyakorlat férfiai?

Igaz, nem rajtuk múltott teljesen. Más légkörben nevelkedtek, mint ami jelenleg átfonja őket. A polgári konszolidáció tegnapijából, akinek volt valami vesztenivalója, kevés ember tudott áthasonulni a mai nap küzdelmeihez a gyakorlat letéteményesei közül. Több kellett volna az új terepen való küzdelemhez, mint csupán bölcsesség. Hit kellett volna, akkor is égreszegezett tekintet, amikor földi javakban megkevesbedtünk. Vagyont, pozíciót, nyugalmat, mindent elveszített Erdély magyarsága. Egyetlen vonalon gyarapodott: az irodalomban.

Mert az írónak nem jelentett lemondást, hogy egyszerűen csak Macaulay-országban ébredett. Neki nem volt vesztenivalója, azért adhatott legtöbbet erdélyi nemzetének. A hanyatlásból talán egy végső kivirágzást, a koldusboton egy kifeslő rózsát, a kunyhó szalmazsákjából kincseket. Éneket adhatott, lehet hattyúdalt, azt az éneket, amiről Reményik Sándor írt a „Titanic”-ban:

„A halál ült a jéghegy tetején
S hallani lehetett, hogy hegedül.

Egy kis csapat messzire hallhatón
Dalolt: „Közelebb hozzád, Istenem”
De csak a sír, a sír jó közelebb,
Szüntelenül, feltarthatatlanul,
Hömpölyögve, hullám hullám után.
. . . Már övig ér, már mellükig, már állig,
De amíg éneklő ajkuk szabad,
A sírbuszállók énekelnek váltig.”

Ó, ha ezegyszer mégsem a költőnek lenne igaza!
Ha mégis csoda történnék mivelünk! Ha egyszer a dal-
hoz nőne fel az életünk!

Ó, hogyha utódaink számára nem hiába vetettünk
volna! Ó, hogyha gyermekeink megkapaszkodhatnak
a mi illanó énekünkben! ...

